

Проект “Шлях у майбутнє”
громадської спілки “Українська мережа за права дитини”
впроваджується у партнерстві
з Фондом “Партнерство за сильну Україну”

(НЕ)ПОВЕРНЕННЯ ДІТЕЙ: УКРАЇНА ПЕРЕД НАЙБІЛЬШИМ ВИКЛИКОМ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Київ 2024

Фотографія з місяця зустрічі дитини на кївському вокзалі,
яка була повернена з міста Белгород 18 жовтня 2023 року

ЗМІСТ

Становище українських дітей під контролем РФ крізь призму міжнародного права	3
Нав'язування громадянства РФ як підґрунтя протиправної зміни громадянського статусу	4
Русифікація та «перевиховання»	6
Групи українських дітей під контролем РФ	9
Право дитини на возз'єднання з родиною та повернення на територію держави громадянства	13
Повернення дітей з Російської Федерації та тимчасово окупованих територій	15
Категорії дітей, які потребують повернення з-під контролю РФ	18
Діяльність із повернення українських дітей з-під контролю РФ	19
Влаштування та подальше виховання дітей, які перебували в системі інституційного догляду, після повернення	26
Досвід перебування на тимчасово окупованій території та в Росії, повернення та реінтеграції	29
Методологія дослідження	29
Соціальний портрет дітей, які мали досвід повернення з тимчасово окупованих територій або з Росії	31
Перебування в окупації або в депортації та особливості повернення	37
Вплив окупації або депортації на фізичний стан та фізичне здоров'я	39
Вплив окупації або депортації на психологічний стан та ментальне здоров'я	41
Вплив перебування в окупації або в депортації на рівень освіти та доступ до неї	42
Результати опитування дітей та родин, що мали досвід перебування на непідконтрольних Україні територіях, та повернення звідти	43
Атмосфера та обставини в місці проживання дітей після початку повномасштабного вторгнення	44
Доступ до медичних і соціальних послуг на тимчасово окупованих територіях	47
Право на освіту на тимчасово окупованих територіях	48
Ідеологічна індоктринація та мілітаризація щодо дитини російськими чи окупаційними чиновниками, посадовими особами, адміністрацією та вчителями навчальних закладів тощо	50
«Відпочинок»	53
Повернення	54
Висновки	58
Рекомендації	62

КОМАНДА ДОСЛІДНИЦЬ:

Дар'я Касьянова,

керівниця дослідницького проекту, експертка проекту, кандидатка економічних наук

Анастасія Халіулова,

керівниця проекту, експертка проекту

Катерина Рашевська,

експертка проекту, координаторка правового компоненту дослідження та рекомендацій, доктор філософії у галузі міжнародного права

Ксенія Корнієнко,

авторка правового компоненту дослідження, аналітикиня

Оксана Глазунова,

експертка проекту, авторка якісного компоненту дослідження, аналітикиня, кандидатка соціологічних наук

Ольга Шаріпова,

авторка кількісного компоненту дослідження, аналітикиня

Дослідження

“(Не)повернення дітей: Україна перед найбільшим викликом з часів незалежності”
написане експертами ГС “Українська мережа за права дитини”,
ГО “Регіональний центр прав людини”, БФ “Голоси дітей”.

**Ця частина дослідження є розширеною версією, яка опрацьована експертами
ГС “Українська мережа за права дитини”.**

Українська мережа за права дитини – громадська спілка, що об'єднує 33 громадські організації та благодійні фонди, які працюють заради захисту прав дитини. Проекти Мережі спрямовані на створення й підтримку здорового, щасливого, надійного родинного середовища для дитини, де її особистість та права поважають.

Фонд “Партнерство за сильну Україну” – це спільна донорська програма Уряду України та семи держав-партнерів, що реалізує проекти в деокупованих і прифронтових громадах, а також на національному рівні.

Метою ФПСУ є зміцнення стійкості українського уряду в умовах російської агресії та посилення його спроможності надавати критично необхідну допомогу громадам у співпраці з громадянським суспільством, ЗМІ та приватним сектором.

**Забороняється
відтворення та
використання
будь-якої
частини
дослідження
у будь-якому
форматі,
включаючи
графічний,
електронний,
копіювання чи
використання в
будь-який інший
спосіб
без відповідного
посилання
на оригінальне
джерело**

**СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ
ПІД КОНТРОЛЕМ РФ
КРІЗЬ ПРИЗМУ
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**

Українські діти виявилися особливо беззахисними перед руйнівною силою російської агресії. Фізичне, сексуальне й емоційне насильство, якого діти зазнають у ході збройного конфлікту, ініційованого Росією, негативно впливає на їхнє правове, гуманітарне, соціальне та економічне становище. Російська агресія підриває самі основи дитячого життя, знищуючи будинки, руйнуючи суспільство, в якому живуть діти, підриваючи їхню віру в дорослих¹.

У фокусі цього дослідження – діти, які були депортовані, примусово переміщені або розлучені з батьками чи іншими законними представниками через агресію РФ та окупацію частини території України. Крім того, автори звертають увагу на українських дітей, які перебувають під контролем супротивної держави під ризиком депортації або примусового переміщення. Відповідно до національного права, дитиною є особа до досягнення повноліття, тобто до 18 років².

Нав'язування громадянства РФ як підґрунтя протиправної зміни громадянського статусу

Депортовані та примусово переміщені діти, а також діти на окупованих територіях України постраждали від примусового нав'язування російського громадянства. Основну роль в цьому процесі відіграв президент Росії Володимир Путін, який за клопотанням Уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Белової 30 травня 2022 року підписав Указ № 330. На основі цього документа російське громадянство примусово нав'язувалося депортованим українським дітям. 11 липня 2022 року новим Указом Путіна № 440 можливість отримання громадянства РФ «в спрощеному порядку» була поширена на всіх громадян України, а 26 грудня 2022 року відповідно до Указу президента РФ № 951 з'явився порядок оформлення «небажання» неповнолітніх зберігати громадянство України. Врешті, положення всіх згаданих актів були об'єднані в одному Указі № 11 від 4 січня 2024 року та текстуально відтворені в новому федеральному законі про громадянство³.

Спочатку необхідність нав'язування українським дітям російського громадянства вищі посадові особи РФ пояснювали прагненням максимально забезпечити права дітей-сиріт. Так, 1 червня 2022 року Уповноважена з прав дитини при Президентові РФ Марія Львова-Белова пояснювала: «...накануне вышедший указ Президента России об упрощенном порядке получения российского гражд-

1 Remarks to Security Council Briefing on Children in Armed Conflict: Introducing Practical Guidance on the Integration of Child Protection Issues in Peace Processes 12/02/2020: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2020-02-12/remarks-security-council-briefingchildren-armed-conflict>

2 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9402-14#Text> стаття 1.

3 <http://www.kremlin.ru/acts/bank/49216>

данства для дітей-сирот Донбасса и Украины позволит нам решить целый комплекс проблем, с которым сталкиваются дети, потерявшие родителей. Это и социальные гарантии осиротевшим несовершеннолетним, и образование, и медицинская помощь, и реабилитация, и оздоровительный отдых. А главное – проблема устройства осиротевших детей в российские семьи”. У свою чергу, заступник голови Комітету Державної думи у справах СНД, євразійської інтеграції та зв'язків із співвітчизниками Артем Туров пояснював: “Логично дать возможность людям получить российские паспорта для того, чтобы у них упростились вопросы, связанные с получением социальных выплат, пенсий, вопросы, связанные с социальной поддержкой, а в будущем и с активным участием в общественной политической деятельности РФ”.

Проте, після детального аналізу російського законодавства про громадянство⁴ стає зрозуміло: якби високопосадовці Російської Федерації мали намір діяти виключно з гуманітарних міркувань, то замість поправок до законодавства щодо спрощеного оформлення російського громадянства ухвалили б закони для полегшення отримання медичної допомоги, а також усунення перешкод для отримання освіти та соціальних виплат. Тож справжньою метою росіян було фактично «привласнити» українських дітей і здобути повний контроль над визначенням та зміною їхнього правового статусу.

Важливо підкреслити, що нав'язане російське громадянство має наслідком виникнення низки обов'язків: служити в збройних силах РФ після досягнення повноліття, навчатися в школах за російськими навчальними стандартами, проявляти лояльність до держави-агресора.

Діяння Росії, спрямовані на нав'язування дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, власного громадянства без альтернативи зберегти громадянство України, можуть свідчити про наявність спеціального умислу у винних осіб вчинити злочин геноциду у формі насильницького передавання неповнолітніх у російську національну групу. Масштаб та систематичність відповідних діянь також свідчать на користь наявності ознак злочину проти людяності – дискримінаційного переслідування. Останнє нерідко ставало причиною для дітей та їхніх батьків шукати способів покинути окуповану територію до моменту нав'язування громадянства держави-агресора.

⁴ <https://www.lemkinstitute.com/ukraineproject/icc-communication>

Утім, існують випадки, коли ні дитина, ні її законний представник не знали про наявність нав'язаного російського громадянства до моменту перетину російського кордону. Це провокувало додаткові труднощі з поверненням в Україну, зокрема, через відсутність у законного представника паспорта держави-агресора.

Русифікація та «перевиховання»

На думку експертів Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, офіційна політика РФ спрямована на українських дітей безпосередньо. 19 травня 2023 року Голова Федерального агентства з міжнародних справ Ігор Барінов наполягав на проведенні роботи «системного характеру» для утвердження «ідеї етнічної, культурної та історичної єдності російського та українського народів замість ідеї українства». Він підкреслив, що цю роботу «слід починати із дошкільного віку», оскільки саме діти й підлітки найбільш вразливі для ворожої пропаганди.

Експерти Московського механізму ОБСЄ також зафіксували той факт, що українські діти опинилися «в суцільно російському середовищі, включно з мовою, звичаями та релігією, і піддаються проросійській інформаційній кампанії, яка часто зводиться до цілеспрямованого перевиховання та залучення до військової освіти»⁵.

Порушуючи норми міжнародного права, Росія впроваджує на окупованій території власні освітні стандарти. У червні 2022 року міністр освіти Російської Федерації оголосив, що з початку 2022–2023 навчального року всі школи на окупованій території України працюватимуть за російськими стандартами. У нав'язаній навчальній програмі, затвердженій російським міністерством освіти, Україна не зображена незалежною та єдиною країною⁶. Початкова, загальна та середня освіта на окупованій території має на меті змусити українських дітей усвідомлювати себе частиною російського народу, патріотами «Батьківщини» – РФ, за яку вони ладні стати до бою та віддати власне життя. Пропагандистські наративи містяться не лише у навчальних посібниках, вони також насаджуються під час позакласних, але обов'язкових занять, таких як «Розмови про важливе» («Разговоры о важном») і «Уроки мужності» («Уроки мужества»). На базі навчальних закладів також діють «кадетські й казачі класи», які мають підготувати учнів до вступу у військові заклади освіти і несення військової служби.

5 https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf, ст.1-2.

6 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки (24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року). Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини від 20 березня 2024 року: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>, п.131.

Мілітаризація та політична індоктринація українських дітей є порушенням права на освіту згідно зі статтею 29 Конвенції ООН про права дитини. Посилення складової з допризовної підготовки юнаків та інших елементів дисципліни так званого «захисту вітчизни», разом із потенційним заохоченням учнів добровільно долучатися після досягнення повноліття до лав збройних сил супротивної держави, суперечать цілям освіти та цінностям прав людини, закріпленим у статті 29 Конвенції⁷.

Як зазначено у коментарях загального порядку Комітету ООН з прав дитини та Комітету ООН з економічних соціальних і культурних прав, усі держави зобов'язані забезпечити освіту, яка є «прийнятною з культурного погляду», «поважає культурну ідентичність дитини, її мову та цінності» та не допускає дискримінації за ознакою «раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин». У своїй доповіді щодо проблеми написання та викладання історії Спеціальна доповідка у галузі культурних прав підкреслила, що людям важливо «мати доступ до своєї культурної спадщини – з погляду викладення історичних подій – та визнавати її, так само як і мати доступ до культурної спадщини інших народів і визнавати її». Заміна Російською Федерацією навчальної програми позбавила українських дітей такого доступу. Крім того, освіта повинна бути вільною від пропаганди й забезпечувати вільний розвиток і використання критичного мислення⁸.

Мілітаризація освіти та пропаганда військової служби з дитинства є однією з причин, що створюють сприятливе тло для залучення дітей з окупованих територій України до діяльності збройних сил РФ, що є порушенням статті 51 Женевської конвенції року про захист цивільного населення під час війни і статті 38 Конвенції про права дитини⁹.

Одним із проявів політичної індоктринації та мілітаризації українських дітей є діяльність так званих патріотичних та військово-патріотичних рухів. Серед них «Юнармія», «Лідер» («Вагнеронок»), «Молода Гвардія», «Молода Республіка», «Вимпел», «Воїн» тощо. Крім того, на території РФ функціонує понад 5500 воєнно-патріотичних клубів¹⁰, залучених до реалізації «Стратегії розвитку виховання до 2025 року»¹¹, зокрема й на окупованих територіях України.

7 <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/crc-c-opac-isr-co-1.pdf>, para. 22–23.

8 Ситуація з правами людини під час російської окупації території України та її наслідки. (24 лютого 2022 року – 31 грудня 2023 року). Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини від 20 березня 2024 року: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/2024-03-20-OHCHR-Report-Occupation-Aftermath-UKR.pdf>, п.132, 136.

9 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378910>, p.13.

10 <https://theins.ru/politika/260134>

11 <http://council.gov.ru/media/files/41d536d68ee9fec15756.pdf>

Діяльність «таборів перевиховання» є одним із елементів політики держави-агресора, спрямованої на викорінення української національної ідентичності, на фактичну асиміляцію українських дітей та перетворення їх на лояльних громадян Росії. По суті «перевиховання» – це тимчасове вилучення українських дітей від батьків із подальшим переміщенням та утриманням у закритих закладах, де вони навчаються згідно з російськими або білоруськими освітніми стандартами, проходять патріотичну й військову підготовку під керівництвом росіян та білорусів.

У 2023 році мережа «перевиховання» українських дітей налічувала понад 55 таборів та санаторіїв у РФ, 9 таборів на території окупованого Кримського півострова та 13 таборів у Білорусі¹². На їхнє функціонування було виділено рекордні 68 мільярдів рублів¹³. У 2024 році витрати з федерального бюджету РФ на дитячий «відпочинок» знову зросли на 11,6 %, досягнувши показника 76,8 мільярдів рублів. За заявами представників окупаційних адміністрацій, протягом літнього сезону 2024 року в рамках проєкту «Корисні канікули» планується вивезти до 40 тисяч українських дітей. Це майже вдвічі більше, ніж торік. Зокрема, на дітей чекають пропагандистські поїздки до Москви, Ростова-на-Дону та Тули в рамках програм «Культурна карта 4+85», «Маршрут для молоді», «Університетські зміни», а також участь у патріотичній літній зміні «Час героїв» на базі оборонно-спортивного табору «Авангард» у Волгограді¹⁴.

У ході зміни «Час героїв» українські діти проходять «курс дисциплін, спрямованих на підготовку до служби у збройних силах [РФ], виховання мужніх, фізично міцних та сильних духом патріотів країни [РФ]»¹⁵. За інформацією Комітету освіти, науки та молодіжної політики Волгоградської області, програма «Час героїв» включає освітній, спортивно-оздоровчий та дозвільно-виховний модулі. Діти мають пройти заняття з основ безпеки, інженерної, тактичної та вогневої підготовки, тактичної медицини, управління та протидії БПЛА, парашутної підготовки. Діти беруть участь у військово-історичній реконструкції та грі «Зірниця». Підлітки також відвідують змагання, проходять мотузковий курс та смуги перешкод, виконуватимуть норми ГТО (з рос. «Готов к труду и обороне»). Крім того, для дітей проводять «Розмови про важливе», зустрічі з «Героями Росії» та учасниками «спеціальної військової операції» з Волгоградської області¹⁶.

¹² <https://yaledailynews.com/blog/2023/12/01/yales-humanitarian-research-lab-finds-belarus-complicit-in-the-relocation-of-ukrainian-children/>

¹³ <https://archive.ph/kMpZP>

¹⁴ <https://gorod-lugansk.com/2024/05/28/leonid-pasechnik-ob-organizacii-letnego-otdyha-dlja-detej-respubliki.html>

¹⁵ <https://school81.oshkole.ru/news/139388.html>

¹⁶ <https://archive.is/iGFtI#selection-515.0-519.388>

Що довше українська дитина навчається за російськими освітніми програмами, то міцніше вкорінюються в її свідомості наведені наративи. Це призводить до асиміляції українського населення з російським, знищення української національної групи на окупованих територіях та ускладнює майбутню деокупацію та реінтеграцію¹⁷. Такі дії можуть розглядатися як порушення Конвенції ООН про права дитини, відповідно до якої освіта має бути спрямована на виховання поваги до культурної самобутності, мови й національних цінностей країни походження дитини. Приховування відомостей про справжню родину, етнічне походження наносить непоправну шкоду дитячій особистості¹⁸.

Групи українських дітей під контролем РФ

Діти належать до однієї з найвразливіших категорій цивільного населення у збройному конфлікті. Вони мають право на особливий захист з огляду на свій вік, рівень розвитку, приналежність до групи, яку можна ідентифікувати, або з будь-якої іншої причини¹⁹. Сторонам конфлікту заборонено депортувати та примусово переміщувати дітей, це передбачено Женевською Конвенцією про захист цивільного населення під час війни та Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій. Відступ від відповідної заборони визнається серйозним порушенням Конвенції²⁰ та тяжким порушенням Протоколу²¹. Депортація і примусове переміщення дітей мають ознаки відразу кількох міжнародних злочинів: воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Будь-яке переміщення дітей без нагальних обставин не допускається з моменту фактичного потрапляння «до рук окупаційної влади»²².

Депортована дитина – це дитина, примусово вивезена за межі держави постійного проживання. Вона відрізняється від **примусово переміщеної** виключно фактом перетину державного кордону, який мав насильницький характер.

Для встановлення факту депортації або примусового переміщення української дитини слід продемонструвати елемент примусу з боку російських агентів. Це може бути застосування або погрози фізичною силою, страх перед насильством, психологічний тиск, зловживання владою, використання примусового оточення. Зумисно створену гуманітарну або екологічну кризу в окремих окупованих містах і регіонах слід також розглядати, як прояв примусу з боку держави-агресора²³. Ідеться, наприклад, про облогу міста Маріуполя чи про підлив Каховської ГЕС.

17 <https://krymbezpravil.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/Doslidzhennya-Shkilna-osvita-prykhovana-zbroya-RF-proty-Ukrayiny.pdf>, ст. 89.

18 In Search of Origins: The Experiences of Adopted People. By John Triseliotis. London: Routledge and Kegan Paul. 1973.

19 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text, стаття 77.

20 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text, стаття 147.

21 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text, стаття 85.

22 МТКЮ, Налетіліч і Мартинович, IT-98-34-T, ор. cit., пункт 221.

23 <https://old.irmct.org/assets/filings/Judgement-Stakic.pdf>, пара. 287.

Незважаючи на те, що батьки або інші родичі могли дати згоду на переміщення разом з дитиною або лише дитини, варто оцінювати добровільність волевиявлення з огляду на наявні обставини²⁴. Не легітимізує протиправне вивезення згода, яку надали особи, що не є законними представниками дитини, зокрема бабуся чи дідусь, тітка, інші родичі, так само як і особи, в діяннях яких є ознаки колабораціонізму. Дитина ніколи не може вважатися такою, що погодилася на депортацію або примусове переміщення²⁵.

Дитина може бути одночасно депортованою або примусово переміщеною та розлученою з батьками. У такому разі вона лише тимчасово позбавлена батьківського піклування в результаті агресії РФ. Батьки такої дитини не можуть належно піклуватися про неї через професійну діяльність, свавільне затримання з боку російських агентів, вилучення дитини з родини у зв'язку з діями окупаційних органів влади, іншими обставинами. Така дитина перебуває під загрозою насильницького передавання в прийомну родину, інтернатний заклад на території під ефективним контролем РФ. Вона може залишатися з іншими членами родини на окупованій території чи в Росії.

Інші, ніж батьки, члени родини не є законними представниками дитини згідно з національним правом²⁶, хоча можуть брати участь у її вихованні²⁷. Відповідно, вони не мають права вирішувати щодо зміни місця перебування дитини, якщо це зашкодить її найкращим інтересам або буде вчинено проти волі самої дитини й її батьків. Якщо один із батьків переміщує дитину на територію під контролем РФ без згоди дитини та іншого з батьків, правовий статус такої дитини має бути урівняний з правовим статусом примусово переміщеної або депортованої дитини (зокрема й мають бути гарантії щодо повернення на територію, підконтрольну Україні).

Особливу категорію дітей становлять ті, хто не був депортований, примусово переміщений або іншим чином вивезений з місця постійного проживання, однак опинився на окупованій території України під контролем російських агентів – прямим (у разі перебування в закладах інституційного догляду) чи непрямим (у разі перебування в сімейній формі виховання).

До початку повномасштабного вторгнення в мережі з 751 закладів інституційного догляду (дитячі будинки або інтернати) перебувало понад 105 000 дітей. Це понад 1% дитячого населення України, що становить найвищий рівень інституціоналізації в

24 <https://www.casematrixnetwork.org/omn-knowledge-hub/elements-digest/art-7/7-1-d/3>, para. 489.

25 <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2023-12/2023-policy-children-en-web.pdf>, p.16.

26 <http://surl.li/toaev>

27 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9947-14#Text_стаття_257.

Європі²⁸. 80% дітей в закладах інституційного догляду були так званими соціальними сиротами²⁹: їхні батьки не виконували свої обов'язки з різних причин (безробіття обох або одного з батьків і як наслідок неможливість утримувати дитину, відсутність постійного житла, жебрацтво, нарко- або алкозалежність, тривала відсутність, розлучення батьків з дітьми)³⁰. За даними ЮНІСЕФ, до початку повномасштабного вторгнення майже половина вихованців інтернатів в Україні мали інвалідність³¹.

Значна кількість дітей, які перебували в закладах інституційного догляду через відсутність комплексної підтримки сімей, раннього виявлення та подолання складних життєвих обставин, у яких опиняються родини з дітьми, прямо пов'язана з нереалізованою реформою деінституалізації, що за оцінкою Європейської Комісії «викликає серйозне занепокоєння та потребує невідкладного вирішення»³². Ця потреба особливо актуалізується у зв'язку зі збройною агресією РФ, адже щодо статусних дітей, які перебувають у закладах інституційного догляду, бо надалі існує феномен соціального сирітства, є серйозний ризик заподіяння шкоди та порушення прав людини. Одне з таких порушень – депортація або примусове переміщення.

Російські агенти вивозили українських дітей із закладів інституційного догляду навіть тоді, коли директори закладів не давали згоди на переміщення³³. Крім того, дітей могли розлучити з батьками у ході «фільтрації» з подальшою зміною місця перебування без згоди родичів³⁴. Подекуди дітей спочатку направляли в медичні заклади, а згодом – в інтернат чи в родину на територію РФ. Українських дітей також вивозили до так званих таборів перевиховання без дозволу батьків³⁵. Існують докази наміру надалі насильницьки передати таких дітей у російські інтернати чи прийомні родини.

У Керівних принципах щодо захисту дітей – переміщених осіб та дітей-біженців в Україні й за її межами ЮНІСЕФ наполягає: «Особи, які юридично відповідають за дітей в установах в Україні, повинні забезпечити проведення гуманітарних евакуацій відповідно до інструкцій національних органів влади». Уряд України дав чіткі вказівки³⁶ всім дитячим закладам, включно з інтернатами та школами-інтернатами, щодо організації необхідної евакуації, повідомлення компетентних органів України та сусідніх країн одразу після перетину дітьми кордону, і щодо наявності необхідних документів, зокрема, тих, що посвідчують особу дитини, а також матеріалів особової справи³⁷. Проте через перевантаже-

28 <https://www.reuters.com/graphics/UKRAINE-CRISIS/ORPHANS/dwprkxzwvm/>

29 <https://orphanshope.org/ukraine/>

30 <https://www.hsa.org.ua/blog/pry-zhyvyh-batkah-dity-syroty-sotsialni-syroty>

31 <https://sos-ukraine.org/novyny/mizhnarodnyi-den-lyudej-z-invalidnistyu-skilky-takyh-ditejv-internatah-i-yak-yim-dopomogty/>

32 <https://www.hrw.org/news/2023/06/15/key-recommendations-reform-ukraines-child-protection-and-care-system>

33 https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf, p.36.

34 Ibid, p.39.

35 <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data>, p.14.

36 <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-ynesennya-zmini-dopravil-peretinannya-derzhavnogo-kordonu-gromadyanami-ukrayini-166-280292>

ність інтернатних закладів та обставини, які склалися на момент ухвалення рішення й організації самого процесу порятунку дітей, така евакуація виявилася ускладненою і подекуди в умовах наступу російських військ та розстрілу ними «зелених коридорів» становила реальну загрозу для життя й безпеки вихованців закладів.

Більше того, згадані ЮНІСЕФ «вказівки» Уряду України стосувалися евакуації статусних дітей за кордон. Після початку повномасштабного вторгнення таким чином було переміщено понад 2000 дітей³⁸ з 196 закладів інституційного догляду, переважно в Німеччину, Туреччину та в Польщу. Ще 94 заклади були евакуйовані в межах України³⁹. Порядок тимчасового переміщення (евакуації) та забезпечення умов для перебування на території України, де не ведуться бойові дії, або за межами України, дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, був затверджений Постановою Кабінету міністрів України № 385⁴⁰ лише 27 березня 2022 року (втратила чинність на підставі Постанови КМУ № 546 від 1 червня 2023 року⁴¹). На цей час РФ окупувала або оточила регіони Донецької, Луганської, Чернігівської, Харківської, Миколаївської, Херсонської, Сумської та Запорізької областей⁴².

«Статусні діти» опинилися в особливо вразливому становищі на окупованій території. Їхніх законних представників чи близьких родичів примушують погодитися на нав'язане російське громадянство, адже держава-агресор вважає таких дітей за замовчуванням своїми, «державними», а отже, такими, які повинні підпадати під контроль окупаційних органів опіки та піклування. Вихованцям інтернатних закладів громадянство Росії було нав'язане колективно, за рішенням очільника відповідної установи. Після цього органи опіки та піклування, зловживаючи своїми повноваженнями, чинили тиск і на батьків, і на інших законних представників, включно з керівниками інтернатів, задля пришвидшення «перевиховання» українських дітей у російських патріотів. Зокрема, їх примушували віддати дитину в окупаційну школу чи впровадити російські освітні стандарти до навчальної програми закладу, підштовхували до участі у військово-патріотичних рухах («Юнармія», «Рух перших», «Молода Гвардія» тощо) або в таборах на території РФ, Білорусі чи в окупованому Криму.

На окупованих територіях України також тривають процеси позбавлення батьківських прав за рішенням російських органів на основі законодавства РФ. Відповідно до «підсумкових звітів» Мініс-

37 <https://www.unicef.org/ukraine/en/stories/guidance-for-protecting-refugee-children-in-Ukraine#6>

38 <https://www.reuters.com/graphics/UKRAINE-CRISIS/ORPHANS/dwprkxzwvm/>

39 <https://www.radiosvoboda.org/a/syroti-bizhentsi-vidibrani-dity-italia-usynovlennia/32844308.html>

40 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2022-%D0%BF#Text>

41 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#n340>

42 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0453-22#Text>

терства просвіти РФ «з виявлення та влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків», за три квартали 2023 року в окремих районах Луганської й Донецької областей, окупованих Росією до 2022 року (так звані ЛНР і ДНР), в частині Запорізької та Херсонської областей, підконтрольній російським агентам, було виявлено 1020 дітей, які «залишилися без піклування». Частину з них забрали в кровних родичів під приводом «безпосередньої загрози життю чи здоров'ю» без уточнення деталей. 78 зі згаданих дітей було передано на усиновлення громадянам Росії. Ці відомості можуть бути значно применшеними, адже інформація про дітей, вилучених з родин, на окупованій Херсонщині з'являється в звітах Міністерства просвіти РФ лише в третьому кварталі 2023 року⁴³.

Окрім загрози всиновлення чи насильницького передавання в російську родину на іншу форму виховання, щодо статусних дітей на окупованих територіях залишається високий ризик депортації або примусового переміщення. Це можна пояснити фактичним «привласненням» Росією українських статусних дітей, а також повною залежністю законних представників цієї категорії дітей від рішень окупаційних органів опіки та піклування, які реалізують політику вищого керівництва Росії щодо викорінення української національної ідентичності й зміни демографічного складу населення на захоплених територіях. Вивезення статусних дітей держава-агресор намагається легітимізувати необхідністю евакуації, реабілітації в таборах або в медичних закладах за результатами диспансеризації (медичних оглядів російськими лікарями), хоча правові підстави для переміщення, зокрема, і з інтернатних закладів, існували лише в досить обмеженій кількості випадків. Тому якнайшвидше повернення дітей з окупованих територій під контроль України здатне попередити вчинення проти них міжнародних злочинів та інших серйозних порушень.

⁴³ <https://meduza.io/feature/2024/03/11/oni-mogut-nachat-protivodeystvovat>

Право дитини на возз'єднання з родиною та повернення на територію держави громадянства

Міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини містить низку положень, які регулюють право дитини на повернення до своєї країни та возз'єднання із сім'єю, а також зобов'язання держав забезпечити реалізацію цих прав.

Додатковий протокол I до Женевських конвенцій (1977) у статті 74 закріплює обов'язок держав будь-якими можливими способами сприяти возз'єднанню сімей, розлучених внаслідок збройного конфлікту, та заохочувати роботу відповідних гуманітарних організацій.

Стаття 78 Додаткового протоколу I регулює питання евакуації дітей з міркувань безпеки та з невідкладних медичних причин. Задля полегшення повернення у свої сім'ї й у свою країну дітей, які були евакуйовані таким чином, відповідальна держава заповнює на кожну дитину картку з фотографіями, яку надсилають у Центральне довідкове агентство Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Стаття 85(4)(b) наведеного документа чітко забороняє невинуватому затримку репатріації військовополонених та цивільних осіб, що становить воєнний злочин⁴⁴.

Отже, відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, держава зобов'язана всіма можливими способами сприяти своєчасній репатріації цивільних, включно з неповнолітніми, а також возз'єднанню родин, розлучених внаслідок збройного конфлікту. Крім того, будь-яка затримка у поверненні додому цих людей, яка не має виправдання, є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права.

Частина 2 статті 13 Загальної декларації прав людини передбачає право кожної людини повернутися у свою країну⁴⁵. Частина 4 статті 12 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права гарантує, що ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну⁴⁶.

У контексті депортованих Росією українців Європейський суд з прав людини постановив про зобов'язання РФ «вжити всіх заходів для забезпечення якнайшвидшого безпечного повернення» в Україну, оскільки діяння, спрямовані на перешкоджання поверненню, становлять порушення статті 2 Протоколу 4 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод⁴⁷.

Міжнародне право прав дитини містить низку положень, що закріплюють право дитини на повернення та обов'язки держав полегшити та пришвидшити процес репатріації та возз'єднання з сім'єю.

У статті 9 Конвенції ООН про права дитини міститься зобов'язання держав інформувати батьків та інших членів родини про місце перебування дитини, яка була розлучена з ними, зокрема внаслідок депортації.

Стаття 10 відповідної Конвенції закріплює право дитини та її батьків залишати будь-яку країну, включно з власною, і повертатися

44 Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

45 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

46 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

47 https://hudoc.echr.coe.int/rus#f%29itemid%29.%29001-935139%29para_1387

в свою країну. З положень статті випливає, що держави, своєю чергою, мають сприяти позитивним, гуманним і оперативним чином процесу возз'єднання родин через полегшення процедур в'їзду та виїзду із держави⁴⁸.

Питання повернення до країни походження дітей, розлучених зі своїми сім'ями, та їхнє право на возз'єднання розвинуто у практиці Комітету ООН з прав дитини.

У Загальному коментарі № 6 до Конвенції закріплено, що возз'єднання сімей має відбуватися, якщо це відповідає найкращим інтересам дитини. Держави зобов'язані, якщо це можливо і в найкращих інтересах дитини, якомога швидше возз'єднати розлучених дітей і дітей без супроводу з їхніми сім'ями. В жодному разі дитина не повинна розлучатися з батьками проти їхньої волі, державам слід докласти всіх зусиль, щоб повернути дитину без супроводу або розлучену з сім'єю дитину її батькам⁴⁹.

У 2022 році Комітет ООН з прав дитини ухвалив рішення щодо індивідуальної скарги громадян Франції, чиї онуки, племінники та племінниці наразі утримуються в таборах на території Сирії під контролем незаконних збройних формувань. У своєму висновку стосовно справи Комітет зазначив, що відмова Франції репатріювати дітей, яких роками тримають в сирійських таборах у небезпечних для життя умовах, порушує їхнє право на життя, а також право на свободу від нелюдського та принизливого поводження.

Експерти Комітету стверджують: хоча Конвенція прямо не встановлює конкретного позитивного зобов'язання щодо репатріації дітей, таке зобов'язання може бути виведене в цьому випадку з позитивного зобов'язання держави-учасниці щодо забезпечення прав дитини. Єдиним способом, яким держава-учасниця може виконати свої позитивні зобов'язання відповідно до міжнародного права, є репатріація дітей⁵⁰.

Відповідне зобов'язання згадане у Резолюції 63/241 «Права дитини», ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН у 2008 році. Резолюція рішуче засуджує будь-яке викрадення дітей, зокрема у зонах збройних конфліктів. Державам-членам ООН настійно рекомендується вжити всіх необхідних заходів для негайного звільнення викрадених дітей, їх реабілітації, реінтеграції та возз'єднання з сім'ями⁵¹.

48 Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

49 General comment No. 6 (2005): Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside their Country of Origin: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/gc6.pdf>, p. 13, 81.

50 Views adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a communications procedure, concerning communications Nos. 77/2019, 79/2019 and 109/2019: https://digitalibrary.un.org/record/3995705/files/CRC_C_89_D_77_2019-CRC_C_89_D_79_2019-RC_C_89_D_109_2019-FN.pdf

51 Resolution adopted by the General Assembly on 24 December 2008 [on the report of the Third Committee (A/63/426)] N° 63/241. Rights of the child: <http://www.worldlii.org/int/other/UNGA/2008/286.pdf>

**ПОВЕРНЕННЯ ДІТЕЙ
З РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ТА ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНИХ
ТЕРИТОРІЙ**

Більше 1,5 млн дітей перебувають на тимчасово окупованих територіях⁵². За даними Національного інформаційного бюро України, кількість депортованих або примусово переміщених дітей – 19 546⁵³. Важливо наголосити, що ця цифра описує ті випадки, які вдалося ідентифікувати та задокументувати офіційно, коли про це повідомили батьки, офіційні представники або ж свідки.

Станом на липень 2024 року за даними порталу «Діти війни» в Україну повернули 388 дітей, проте 9 липня уповноважений Верховної Ради з прав людини Дмитро Лубінець повідомив уже про 736 дітей⁵⁴.

Чинники, які зумовлюють потрапляння дітей на окуповані території або в Російську Федерацію:

1. невчасно організований процес евакуації, коли діти були позбавлені можливості виїхати через швидке просування ворога територією нашої країни, та неможливість організувати евакуаційні заходи для переповнених закладів інституційного догляду з міркувань безпеки;
2. недооцінка небезпеки батьками, опікунами чи законними представниками дітей, які вважали за краще залишитися на тимчасово окупованих територіях або поїхати до Російської Федерації, мовляв, там буде безпечніше, оскільки «там не ведуться активні бойові дії»;
3. внутрішньосімейні конфлікти, коли одна частина родини проросійськи налаштована та вважає за краще залишати дітей на окупованих територіях або їхати в Росію. Особливо часто така ситуація трапляється в родинах військовослужбовців, які фізично не можуть перебувати з дітьми, а тому залишають їх із родичами, попри ідейні та ідеологічні протиріччя;
4. перебування дітей без батьків або законних представників на момент початку повномасштабного вторгнення (наприклад, у лікарні чи в санаторії);
5. соціальне сирітство, спричинене ухиленням батьків від виконання обов'язків;
6. перебування дітей-сиріт в інтернатних закладах;

52 <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3878992-na-tot-zalisautsa-blizko-sesti-miljoniv-ukrainciv-iz-nih-15-miljona-diti.html>

53 <https://childrenofwar.gov.ua/>

54 <https://frontnews.eu/ua/news/details/81643>

7. перебування дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах;
8. інерційна пріоритезація державними службовцями та соціальними працівниками інтернатних форм виховання як способу тимчасового догляду за дітьми, батьки яких опинилися в складних життєвих умовах, посилених воєнними діями.

Ці чинники можуть накладатися один на один, ускладнюючи процес повернення. Особливо складно повертати дітей, якщо вони опинилися самі без батьків чи законних представників, оскільки в таких випадках необхідно доводити обставини ситуації, адже російська влада або окупаційні адміністрації апріорі вважають, що батьки або законні представники не виконували своїх батьківських обов'язків, а тому не повинні виховувати дітей. Наприклад, дитина перебувала в лікарні на окупованій території, але після закінчення лікування адміністрація лікарні відмовилась віддавати дитину батькам, оскільки вважала їх такими, що не виконують своїх обов'язків щодо догляду за дитиною. Іншим прикладом є ситуація, в якій опинилась мати-одиначка, яка сама виховувала п'ятьох дітей і, щоб мати змогу їх утримувати, їздила на заробітки в інше місто, залишаючи дітей з сестрою. Хоча мама, за її словами, регулярно приїздила навідувати дітей, їх у справах дітей в Центр соціально-психологічної реабілітації. Жінка намагалася забрати дітей, але їх не віддавали, аргументуючи це тим, що поки вона на заробітках, дітям в закладі буде краще, ніж з тіткою. Далі мати й діти виявилися відрізнаними лінією фронту. Дітей у цей час взяли під опіку та вивезли в Росію. Возз'єднання родини відбулося, але вже на території Російської Федерації, кули була вимушена виїхати мама, щоб мати змогу повернути дітей, доводячи вже російським службовцям свої батьківські спроможності.

Категорії дітей, які потребують повернення з-під контролю РФ

Серед **категорій дітей**, які потребують повернення, зокрема, але не виключно:

- діти, чиї батьки загинули або були свавільно затримані російськими агентами, наприклад, під час спроб евакуюватися;
- діти (сироти, позбавлені батьківського піклування, відібрані з родин, передані за заявою батьків), які на початку повномасштабного вторгнення перебували в закладах інститу-

ційного догляду і були примусово вивезені на територію під контролем РФ в інтернати або в прийомні родини;

- діти з інвалідністю, які на початку повномасштабного вторгнення перебували в закладах інституційного догляду і були примусово вивезені на територію під контролем РФ в інтернати або в прийомні родини;
- діти-сироти або діти, позбавлені батьківського піклування, які на початку повномасштабного вторгнення були студентами професійних училищ, розташованих на нових окупованих територіях;
- діти, яких із безпекових міркувань відправили до родичів на початку повномасштабного вторгнення;
- діти, які потрапили під контроль РФ, і чиї батьки є українськими військовослужбовцями або працюють в державних структурах.

Діяльність із повернення українських дітей з-під контролю РФ

«Росіяни використовують тактику яничар: перевиховання, воєнізовані табори, пропаганда — все, для того, щоб українську ідентичність стерти, витіснити “любов’ю до Росії”».

Волонтер, що бере участь у поверненні дітей

Діяльність із повернення українських дітей реалізується в партнерстві громадських організацій, благодійних фондів, волонтерів з державними структурами. Однією з перших організацій, яка стала повертати українських дітей з Російської Федерації і тимчасово окупованих територій, була МБО БФ «СОС Дитячі містечка Україна». Вже з лютого 2022 року організація сприяла фактичній евакуації дитячих будинків сімейного типу зокрема з Донецької та Луганської областей та Харківщини, возз'єднанню родин, розлучених в результаті воєнних дій. Діти були розлучені з батьками-вихователями і поміщені в притулок та в медичний заклад. Дівчинці з Маріуполя, в якій загинула мама і не було законного представника, організація також допомогла повернутися в Україну⁵⁵. Тоді ці зусилля мали спорадичний характер та базувалися на особистому і професійному досвіді людей, які займалися поверненням.

⁵⁵ <https://hromadske.radio/podcasts/shlyakh-dodomu-jak-povernuty-dytynu-z-deportatsij/yak-povernuty-dytynu-z-deportatsii-abo-vyvezty-z-okupatsij>

Пізніше, з травня 2023 року, започатковану ініціативу продовжила ГО «Українська мережа за права дитини» в партнерстві з Міжнародною гуманітарною організацією Save the Children in Ukraine, Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, офісом Уповноваженого Верховної Ради України з питань прав людини, в рамках проекту «Шлях додому». До співпраці долучаються державні стейкхолдери: офіс Президента України, Радниця – уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'я Герасимчук, Державна міграційна служба України, українські дипломатичні установи в різних країнах.

Як з'ясувалося в процесі спілкування з експертами, що займаються поверненням, на практиці процес повернення починається з ідентифікації місця перебування дитини (на запит дорослого) та/або її законного представника (якщо наявні відомості про дитину та її фактичне місцезнаходження). Втім, ініціювати повернення може й сама дитина підліткового віку, що усвідомлює своє прагнення повернутися в Україну, однак у таких випадках все одно важливим елементом є отримання інформації про дорослих – батьків або законних представників, родичів чи близького оточення дитини, адже їхня участь необхідна і для з'ясування обставин, і для можливої участі в процесі повернення. Після цього починається первинний аналіз ситуації, який полягає в знаходженні контактів членів родини для з'ясування обставин потрапляння дитини на територію Росії чи на тимчасово окуповані території, умов її перебування там, збору документів, потрібних під час планування й реалізації повернення. Обов'язковими є документи, які дають змогу організації діяти в інтересах дитини та її батьків чи законних представників.

На цьому етапі найскладніше у таких випадках:

- коли не вдається знайти законного представника дитини (людина загинула, зникла безвісти, залишилася на окупованих територіях, не може виконувати свої повноваження через інші обставини);
- коли опікуни дитини, визнані російською владою, проти повернення дитини в Україну, оскільки мають проросійську позицію, бояться воєнних дій або у них складні родинні стосунки з батьками чи родичами дитини, які перебувають в Україні;

- коли обмеження накладає дорослішання дитини, що може мати юридичні або фактичні наслідки (наприклад, вік отримання російського паспорта чи вік, з якого юнаків ставлять на військовий облік в країні-агресорі чи на окупованих територіях);
- коли дитину вивезли в складі інтернатних закладів, а далі – внесли до баз даних РФ й передали під опіку, на усиновлення або в російський притулок;
- у випадку дитини з інвалідністю, що може зумовлювати необхідність залучення до процесу повернення медичних працівників та/або спеціального транспорту.

У найбільш вразливій ситуації перебувають «статусні» діти віком до 5 років, які, по-перше, не можуть самостійно звернутися по допомогу та повідомити про себе, а по-друге, є особливо привабливими для потенційних усиновлювачів з РФ⁵⁶.

Одним із ускладнень в роботі щодо повернення дітей є відсутність статистики щодо дітей, які перебувають на непідконтрольній Україні території. Якщо щодо дітей зі статусом є довоєнні відомості й уявлення про те, де вони можуть перебувати, зважаючи на супровід місцевими соціальними службами, то щодо так званих «батьківських» дітей інформації фактично немає. За словами міністерки соціальної політики Оксани Жолнович, станом на серпень 2023 року в інтернатах виховувалися близько 20 тисяч дітей, які мали біологічних батьків. Причинами цього часто стають бідність, інвалідність дитини або її особливі освітні потреби. Родини не можуть подолати ці обставини самотужки, а тому потребують підтримки та соціальних послуг від держави.

⁵⁶ <https://www.0629.com.ua/news/3791602/diti-z-mariupola-vidmovilisa-povertatisa-z-batkami-v-okupaciju-voni-obrali-ukrainu-intervyu-z-dareu-kasanovou>

Російська Федерація, вкотре грубо порушуючи Женевські конвенції, не надає списки з іменами та місцем перебування українських дітей, які були депортовані, переміщені чи перебувають на непідконтрольній Україні території, та відмовляє в доступі Україні, міжнародним структурам ООН та Міжнародному Червоному Хресту до так званих «літніх таборів», де утримують українських дітей. Натомість посилюється співпраця України та країн-партнерів щодо повернення українських дітей. Зокрема, ПАСЄ в своїй резолюції від 23 січня 2024 року «Ситуація з дітьми в Україні» закликає сприяти повному обміну інформацією щодо українських дітей, які перебувають під опікою, та забезпечувати тісну співпрацю у цій сфері між компетентними органами України та держав-членів ЄС⁵⁷.

⁵⁷ <https://pace.coe.int/en/files/33392/html>

Наступним кроком є підготовка документів та розробка логістики повернення – так званої індивідуальної траєкторії (плану) вивезення дитини з окупованої території чи з Росії. Здебільшого шлях на окуповані території або в РФ лежить через кілька держав Європи. Тому законний представник повинен мати закордонний паспорт, який часто виготовляють вперше і за прискореною процедурою. Труднощі на цьому етапі можуть виникнути у разі, якщо законний представник через певні обставини не може поїхати забрати дитину особисто. Тоді слід виготовити доручення на іншу особу, на підставі якого російські органи влади можуть не визнати повноваження⁵⁸. Це призведе до відмови віддавати українську дитину, а, отже, до повторного проходження всіх попередніх етапів.

Шлях до повернення дитини може тривати від двох тижнів до двох місяців. Процес стає довшим, коли дитина перебуває на окупованій території України. Це обумовлено тим, що окупаційні адміністрації не діють самостійно, а фактично підзвітні федеральним органам влади й Офісу Уповноваженої Президента РФ з прав дитини, де ухвалюються рішення щодо повернення. Крім того, вивезення дитини ускладнюється проходженням цілої низки блокувань, а отже допитами, залякуваннями й повторною травматизацією⁵⁹.

Подеколи росіяни свавільно змінюють або хибно вказують місце фактичного перебування дитини чи потрібну локацію возз'єднання, що обумовлює необхідність коригувати маршрут законного представника вже в процесі репатріації. Так, у згаданому російською стороною випадку «сприяння» поверненню доньки Н. В.⁶⁰, представники органів РФ не лише протягом 8 годин утримували бабусю дівчинки на кордоні, а й замість Москви без попередньої домовленості організували зустріч з дитиною у Липецькій області.

Трапляються випадки, коли органи влади РФ вимагають доповнити обумовлений попередньо пакет документів, в такий спосіб не виправдано затримуючи повернення⁶¹. Деякі з документів, які «зобов'язаний» надати законний представник дитини, є характерними лише для російської правової системи, яку держава-агресор всупереч нормам міжнародного гуманітарного права поширила на окуповані території. Штучно створена росіянами «колізія» законів також призводить до необґрунтованого відтермінування возз'єднання родин. Слід зазначити, що докумен-

59 <https://hromadske.radio/podcasts/shlyakh-dodomu-jak-povernuty-dytnu-z-deportatsii/yak-povernuty-dytnu-z-deportatsii-abo-vyvezty-z-okupatsii>

60 <https://deti.gov.ru/Deyatelnost/documents/307>, ст. 7.

61 <https://childrights.org.ua/shlyah-do-povernennya-dytny-mozhe-zajmaty-vid-dvoh-tyzhniv-do-dvoh-misyaciv-darya-kasyanova/>

ти мають бути нотаріально завірені та перекладені російською мовою. Хоча представники РФ стверджують, нібито допомагають українським батькам і законним представникам з відповідним оформленням документів⁶², у практиці Української мережі за права дитини в рамках проєкту «Шлях додому» не було жодного випадку такого «сприяння».

На початку 2023 року РФ посилила інформаційну кампанію, метою якої є зобразити «активні зусилля» у сфері возз'єднання українських родин, а також повернення депортованих і примусово переміщених українських дітей. Після аналізу прикладів згаданих «зусиль», які наведені в Додатку 1 до третього випуску Бюлетеня «Про діяльність Уповноваженого при Президенті РФ з прав дитини Марії Львової-Белової щодо захисту дітей під час спеціальної воєнної операції»⁶³, можна зробити висновок про зумисне спотворення росіянами фактичних обставин повернення та про замовчування перешкод, створених для українських батьків або інших законних представників.

Наприклад, у кейсі № 18 від моменту вивезення дівчинки в Росію до моменту, коли *«разом із МКЧХ Уповноважений [Марія Львова-Белова] допоміг бабусі з онукою возз'єднатися, сприяв у переміщенні по Росії та проживанні, [...] супроводі їх до російсько-латвійського кордону»*, минуло близько 14 місяців. Протягом цього періоду бабуся дівчинки за допомогою неурядових організацій безуспішно намагалася повернути онуку в Україну, проходячи 18-годинні допити на кордоні з Росією та отримуючи погрози від російських агентів. Водночас, щоб затримати виїзд дитини з Росії, її зробили стороною кримінального провадження про спроби зґвалтування, про які сама «постраждала» дівчинка дізналася лише в правоохоронних органах Росії. Тож возз'єднати родину вдалося лише з другої спроби і тільки після того, як мама дівчинки розповіла про створені на шляху повернення дитини перешкоди в Раді Безпеки ООН.

У кейсах № 7–11, де вказано, що «після передавання дітей мамі вона вирішила залишитися проживати в Росії», варто окреслити чинники, які вплинули на ухвалення такого рішення. Зокрема, Офіс Уповноваженої Марії Львової-Белової забезпечив багато-дітну родину житлом, а також соціальними виплатами. Про це повідомила мати неурядовій організації, яка була долучена до процесу організації повернення дітей в Україну, пояснюючи, чому вони залишаються в Росії. Важливо, що від початку жінка

62 <https://deti.gov.ru/Devatelnost/documents/307>, ст. 6.

63 <https://deti.gov.ru/uploads/magic/ru-RU/Document-0-307-src-1718871066-5662.pdf>.

відмовилася від ідеї допомогти репатріювати доньок з бабусяю, яка була разом з ними на території держави-агресора. Вона була зацікавлена в отриманні коштів на повернення, що може свідчити про вигоду як основну причину ухвалення її рішень.

У кейсі № 12 згадується «здійснена [Марією Львовою-Беловою] робота» задля возз'єднання сестер, мама яких померла в Росії. Проте основною перешкодою для репатріації дітей було недотримання державою-агресором міжнародних зобов'язань. Зокрема, російські компетентні органи не створили, як це передбачено статтею 136 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни⁶⁴, національне бюро, яке б акумулювало інформацію, зокрема, й про смерть цивільних осіб, та передавало такі відомості через Центральне агентство Міжнародного Комітету Червоного Хреста Україні. Тому старша сестра дівчат не відразу дізналася про смерть матері, а згодом – мала труднощі з виконанням вимоги Офісу Уповноваженої щодо документального підтвердження смерті матері компетентними органами України. Органи влади Росії не могли не знати, що без доступу до тіла померлої та без жодних відомостей про обставини її смерті видати згаданий документ, наявністю якого вони обумовлювали повернення дітей, майже неможливо. Втім, завдяки зусиллям української неурядової організації в партнерстві з органами влади України, вдалося розв'язати цю проблему і репатріювати сестер на батьківщину.

64 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

У кейсі № 20, де про повернення сестрою її неповнолітнього брата вказано лише «*допомогли родині возз'єднатися*», випущено декілька важливих деталей. По-перше, процес вивезення дитини тривав понад місяць, протягом якого російські агенти багато разів затримували родину на кордоні, вказуючи, що брат є громадянином Росії [у результаті примусового нав'язування громадянства держави-агресора], а його сестра – ні. По-друге, російські агенти погрожували забрати дитину, залишивши неповнолітнього в РФ, а сестру або депортувавши в Україну, або запроторивши у в'язницю за «викрадення людини». По-третє, протягом невиправданої затримки повернення дівчину з братом переконували переїхати в Росію назавжди, її залякували прикордонники та ФСБ. У сестри вимагали «переоформити» документи на опіку за російським законодавством, що призвело би також до нав'язування їй самій, як і брату, російського громадянства. Досвід такої «допомоги» Офісу Уповноваженої у возз'єднанні призвів до загострення хронічних захворювань у мами дітей [цукровий діабет], а також до нервового зриву в самої сестри.

У кейсі № 33, де, за свідченнями Уповноваженої Марії Львової-Белової, «бабусі й онуку організували проходження ДНК-тесту для підтвердження спорідненості», не вказано, що процес повернення тривав близько двох місяців, і така затримка була обумовлена не лише генетичною експертизою. Адміністрація закладу в Скадовську [окупована Херсонська область], в який було примусово переміщено хлопчика, разом із окупаційними соціальними службами та поліцією вимагали від бабусі рішення українського суду про встановлення над онуком опіки. Згадана форма винесення такого рішення не є характерною і для законодавства України⁶⁵, і для законодавства РФ⁶⁶, яке вона протиправно поширила на окуповані території. Тож подібна вимога була лише способом відтермінувати повернення дитини та спробувати переконати бабуся залишитися проживати під контролем РФ. Лише після узгодження процесу возз'єднання родини з Офісом Уповноваженої [Марії Львової-Белової], отримання результатів ДНК-експертизи та зйомки в пропагандистському ролику, бабусі й онуку вдалося виїхати з окупованої території.

У кейсі № 59, який потребує більш детального подальшого вивчення в контексті фактичного розстрілу цивільних в ході евакуації, не вистачає також опису процесу «передавання хлопчика» тітці з України. Спроби повернути дитину датуються липнем 2022 року, хоча репатріювали хлопця в Україну лише в лютому 2024 року. Уже через кілька місяців після загибелі матері та старшого брата хлопчика його тітка на підконтрольній Україні території оформила всі необхідні документи на встановлення опіки. Спочатку окупаційні органи затримували повернення, посилаючись на стан здоров'я хлопця. Проте у вересні 2022 року, коли було підготовлено належне транспортування та медичний супровід дитини в Україну, головна лікарка закладу, де його утримували, безпідставно заборонила вивезення та почала погрожувати соціальними службами й поліцією. Далі, попри наявність у дитини опікуна в Україні, хлопцю призначили «законного представника» за російським правом. Повернути дитину в Україну вдалося лише через посередництво Катару.

Один випадок повернення коштує в середньому 2000 євро, що включає логістичні витрати та супровідні витрати, зокрема на оплату праці команди фахівців, залучених до повернення маленьких українців. Після повернення дітей та їхні родини беруть під соціальний супровід, що реалізується за методикою кейс-менеджменту, в рамках якого фахівець соціальної роботи

65 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>, п. 1.3. Правил опіки та піклування.

66 https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_76459/512e4c7606acd1bef6241d6120aea969882ac86a/, стаття 11.

оцінює потреби дітей, організовує, координує, контролює, оцінює та сприяє наданню різних послуг для задоволення потреб дітей та їхніх родин, допомагає адаптуватися до нових умов та сприяє розвитку родини задля добробуту та комфорту дітей. Зважаючи на ті випробування, які діти та дорослі пройшли під час перебування на непідконтрольній Україні території та під час складного і часто навіть небезпечного повернення, їм необхідна ця комплексна підтримка, що залежно від складності випадку включає психологічну допомогу, емоційну підтримку, речі першої потреби, представництво інтересів, репетиторство. Тривалість супроводу становить до трьох місяців, а вартість у середньому складає 9000 євро.

Влаштування та подальше виховання дітей, які перебували в системі інституційного догляду, після повернення

Щодо дітей, які перебували в системі інституційного догляду або стали сиротами чи позбавленими батьківського піклування в умовах російської агресії, ключове значення після повернення має питання їх влаштування та подальшого виховання. Згідно з міжнародними стандартами, після повернення пріоритетом є влаштування у прийомну сім'ю, а не перебування в закладах інституційного догляду. Якщо незаконно депортована дитина була передана у прийомну сім'ю в Росії під опіку чи усиновлення (наразі задокументовано щонайменше 380 та 78 таких випадків відповідно), її розміщення в закладах інституційного догляду після репатріації можливе лише у виняткових випадках і тимчасово (до 3 місяців).

Важливо підкреслити, що влаштування «статусних» дітей, повернутих з Росії, загалом має відповідати принципам, підходам та загальним тенденціям деінституалізації системи догляду й виховання дітей.

Міжнародні стандарти передбачають низку вимог, яким мають відповідати інституційні заклади у разі тимчасового розміщення дітей, що були переміщені внаслідок конфлікту.

- Такі заклади мають бути невеликими, тимчасовими (до 3 місяців) та організованими відповідно до потреб дитини. Там, де це можливо, вони повинні бути організовані на зразок невеликих сімейних груп. Брати і сестри мають залишатися разом і, якщо це доречно, в одному закладі мають бути діти

з одних географічних регіонів або спільнот. Діти, особливо молодші, повинні перебувати якомога ближче до місця свого походження.

- Заклад має бути якомога тісніше інтегрований у місцеву громаду та підтримувати зв'язок із місцевою владою, де це необхідно.
- Заклади повинні забезпечувати дитині базовий догляд і відповідати мінімальним стандартам забезпечення водою й харчуванням, вимогам щодо санітарії та здоров'я.
- Персонал має складатися з людей, які мають досвід догляду за дітьми, і які навчені всім відповідним аспектам спілкування з дітьми, котрі пережили травматичний досвід⁶⁷.

На державному рівні необхідно формувати реєстр сімей, які готові взяти на виховання «статусну» дитину, повернуту з депортації.

Конвенція ООН про права дитини вказує на важливість сім'ї для реалізації та захисту прав дитини вже в преамбулі, визнаючи, що сім'я є «основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів, особливо дітей». Для повного і гармонійного розвитку дитини необхідним є зростання в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Особливої уваги потребують діти, що живуть у «виключно тяжких умовах», а це й розлучення з сім'єю. Завданням уряду є створення «сімейного оточення» для дитини, що була розлучена зі своєю рідною або прийомною родиною. Це може включати також і влаштування дитини у сімейні форми виховання, де житлові умови та емоційний клімат будуть схожими на ті, що існують у сім'ї⁶⁸.

Виховання поза сім'єю є одним із найсильніших чинників, що призводять до дитячої вразливості. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також діти, будь-яким іншим чином розлучені з батьками та рідними, мають менше можливостей для реалізації своїх прав, стикаються з серйозними ризиками для безпеки, розвитку та добробуту. Більше того, розлучення із сім'єю та втрата батьківського піклування піддають дітей більшому ризику соціальної ізоляції, дискримінації, неналежного догляду, зловживань та експлуатації⁶⁹.

67 https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_1011.pdf

68 Melton, G. B. The child's right to a family environment: "Children living in exceptionally difficult conditions" (1995). Law and Policy.

69 "Strengthening family environments to realize children's rights": <https://childfundalliance.org/wp-content/uploads/2022/03/Joining-Forces-Policy-Brief-Strengthening-Family-Environments-ENGLISH-1.pdf>

Повернення статусних дітей, які постраждали від депортацій, примусового переміщення або інших порушень прав на окупованих територіях, має відбуватися до сімейних форм виховання, а не в заклади інституційного догляду. Це є однією з рекомендацій держав-партнерів України по Міжнародній коаліції за повернення українських дітей, оскільки відповідає їхнім найкращим інтересам. Статусні діти, які були евакуйовані за кордон за згодою України, також повинні бути репатрійовані в родини, а не в інституції. Під час розробки індивідуальної траєкторії повернення важливо не допустити подальшого проживання дитини на території близько біля зони бойових дій, яка була нещодавно деокупована і перебуває під постійними обстрілами.

Для того, щоб розширити можливості сімейного влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, необхідно мінімізувати бюрократичні процедури під час тимчасового влаштування дітей, створення прийомних, патронатних сімей, встановлення опіки над дітьми, усиновлення. Слід також знизити межі граничної чисельності догляду дітей в одній сімейній формі виховання зокрема з урахуванням біологічних дітей, а також особливостей розвитку та наявності інвалідності в дітей, сімейної належності. Варто продовжувати поступову трансформацію дитячих будинків сімейного типу в прийомні сім'ї, гранична чисельність дітей в яких не має бути більшою ніж 7⁷⁰.

70 <https://childrights.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/draft.pdf>

Варто зазначити, що не є таким, яке відповідає найкращим інтересам дитини, влаштування в родину без урахування вільно висловленої думки дитини. Призначення законного представника має відбуватися за згодою дитини, що актуалізує питання тимчасового розміщення повернутої дитини в хабі на території третьої держави або в Україні до моменту влаштування в родину. Таке розміщення в хабі має бути тимчасовим та не призводити до фактичної інституалізації догляду за дитиною.

Важливо, що ті батьки або законні представники, які неналежно виконують свої обов'язки з догляду за дитиною, мають отримати підтримку й супровід задля виправлення ситуації. Така родина повинна перебувати під особливим контролем соціальних служб.

Досвід перебування на тимчасово окупованій території та в Росії, повернення та реінтеграції

Методологія дослідження

Як уже зазначено в попередніх частинах дослідження, для отримання інформації про процес повернення з погляду стейкхолдерів, залучених у цей процес, було проведено опитування ключових інформаторів. Утім, картина була б неповною без голосів самих дітей та родин, які пережили досвід перебування на тимчасово окупованих територіях та в Росії й повернулися в Україну.

У роботі з дітьми одним із ключових принципів є «нічого про нас без нас», тож наріжним аспектом методології було залучення дітей до процесу дослідження, тому методологія дослідження базувалась на використанні напівструктурованих *глибинних інтерв'ю з дітьми та батьками або опікунами дітей* з дотриманням конфіденційності та гарантування анонімності. Організацію й реалізацію процесу збору первинних соціологічних даних проводили відповідно до Кодексу і рекомендації Європейської асоціації дослідників громадської думки і маркетингу (ESOMAR World Research Codes & Guidelines Interviewing Children And Young People⁷¹). Під час підготовки й проведення дослідження безпека та самопочуття дітей були найголовнішою умовою, адже вони не повинні бути повторно травмовані пережитим досвідом. Опитування дітей відбувалося після отримання згоди батьків чи опікунів та в їх присутності, діти 14 років і старші надавали інформовану згоду на проведення опитування.

⁷¹ https://events.esomar.org/uploads/public/uploads/public/knowledge-and-standards/codes-and-guidelines/ESOMAR_Codes-and-Guidelines_Interviewing-Children-and-Young-People.pdf

Гайд глибинних інтерв'ю був побудований таким чином, щоб отримати інформацію про:

- умови життя дитини до початку повномасштабного вторгнення;
- атмосферу й обставини в місці проживання після початку повномасштабного вторгнення;
- ідеологічну індоктринацію та мілітаризацію щодо дитини російськими чи окупаційними чиновниками, посадовими особами, адміністрацією та вчителями навчальних закладів тощо;
- обставини виїзду та місце перебування в Російській Федерації;

- повернення дитини в Україну та заходи для її реабілітації та реінтеграції.

Опитування відбувалися з 27 квітня до 28 червня 2024 року. За цей час вдалося реконструювати історії 49 дітей, опитавши як їх самих, так і дорослих – батьків або тих, хто їх замінюють. Серед опитаних 28 дітей віком до 14 років, 19 – віком 14–17 років, а також двоє молодих людей, яким на момент опитування виповнилось 18 років, проте вони виїздили з не контрольованих Україною територій ще неповнолітніми.

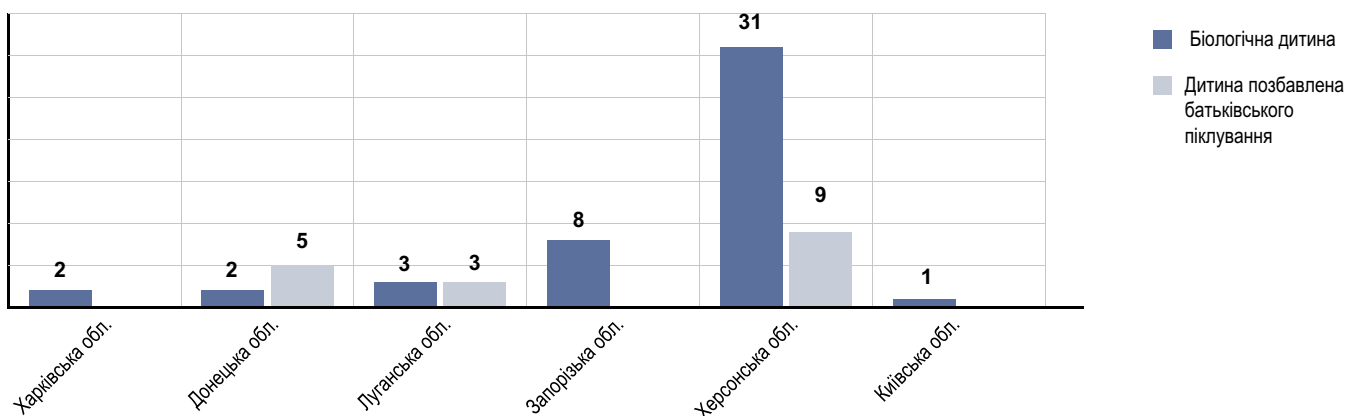
Для забезпечення об'єктивності даних, отриманих якісними методами збору первинної інформації, та обґрунтованості зроблених висновків, дослідження було доповнене формалізованим аналізом первинних документів – первинних оцінок потреб дітей, які є задокументованим набором даних про дітей та фактами, встановленими соціальним працівником про стан та потреби дитини та родини. Всі оцінки потреб були попередньо анонімізовані для забезпечення конфіденційності дослідження. В розпорядженні команди дослідження із запланованого переліку – 94 оцінок потреб, було відібрано 65 оцінок, з яких 64 були взяті за основу для проведення аналізу, оскільки ці оцінки, відповідно до форми, є найбільш повними та інформативними.

У такий спосіб забезпечується методологічна тріангуляція – використання різних методів дослідження та кількох компліментарних джерел для вивчення одного емпіричного явища для попередження суб'єктивізму висновків дослідників за використання якісних методів дослідження.

**СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ
ДІТЕЙ, ЯКИЙ МАЛИ
ДОСВІД ПОВЕРНЕННЯ
З ТИМЧАСОВО
ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ
АБО З РОСІЇ**

17 дітей з 64 дітей, чиї оцінки потреб були взяті для аналізу, мають статус позбавлених батьківського піклування. Найбільше з Херсонської області – 9 дітей, із Донецької області – 5 дітей, із Луганської області – 3 дитини. Серед дітей основним піклувальником виступає бабуся (3 дитини), опікун (4 дитини, в однієї з яких опікуном виступає сестра), батьки-вихователі (3 дитини), прийомна мати (2 дитини), 3 дітей не мали постійного або встановленого опікуна чи піклувальника, і ще 2 дитини мали тимчасового опікуна задля можливості виїзду з окупованої території.

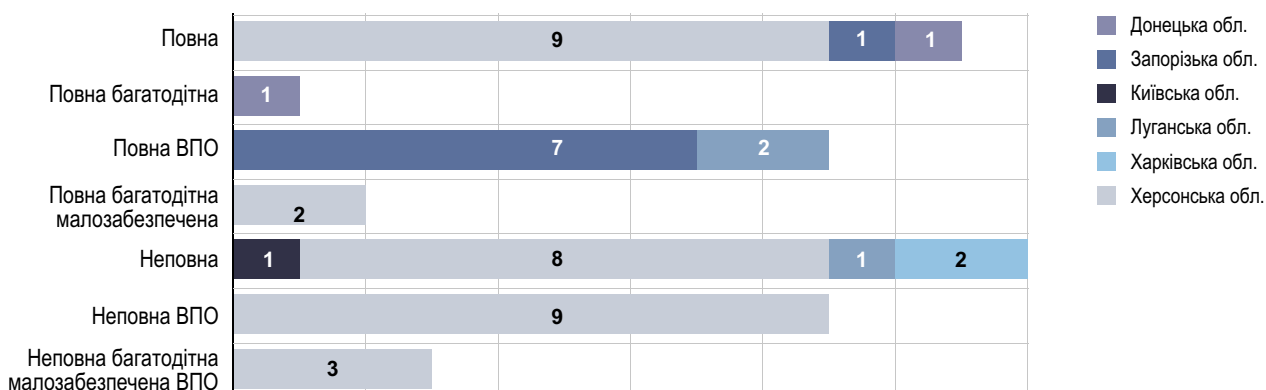
БІОЛОГІЧНІ ДІТИ (З БІОЛОГІЧНИХ РОДИН) + ДІТИ, ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Діти, чиї оцінки потреб були взяті для аналізу, належать до різних типів родин. Біологічні діти є членами родин такого складу:

- повні родини – 11;
- повні багатодітні – 1;
- повні внутрішньо переміщені – 9;
- повні багатодітні малозабезпечені – 2;
- неповні – 12;
- неповні внутрішньо переміщені – 9;
- неповні багатодітні малозабезпечені внутрішньо переміщені – 3.

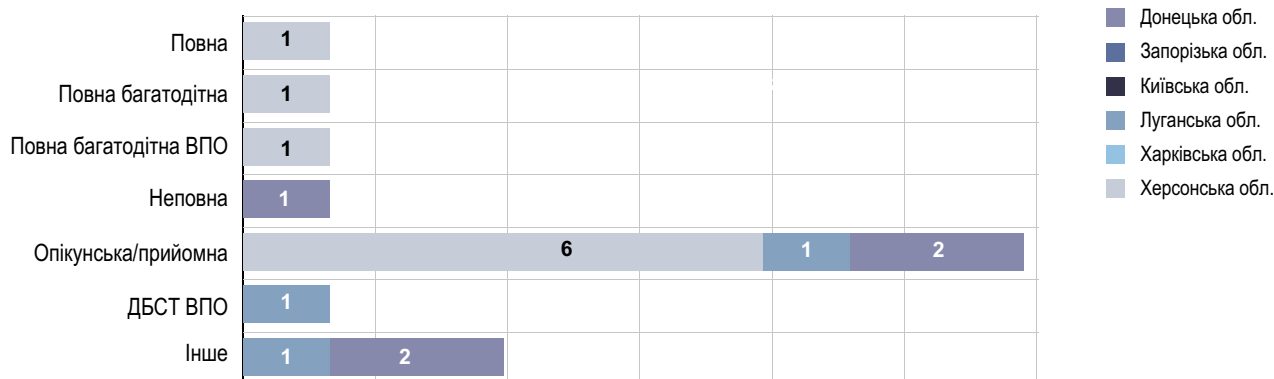
ТИПИ РОДИН БІОЛОГІЧНИХ ДІТЕЙ

Діти, позбавлені батьківського піклування, є членами родин такого складу:

повні – 1;
 повні багатодітні – 1;
 повні багатодітні внутрішньо переміщені – 1;
 неповні – 1;
 опікунські/прийомні – 9;
 дитячі будинки сімейного типу внутрішньо-переміщені (ДБСТ) – 1;
 інше – 3.

ТИПИ РОДИН ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

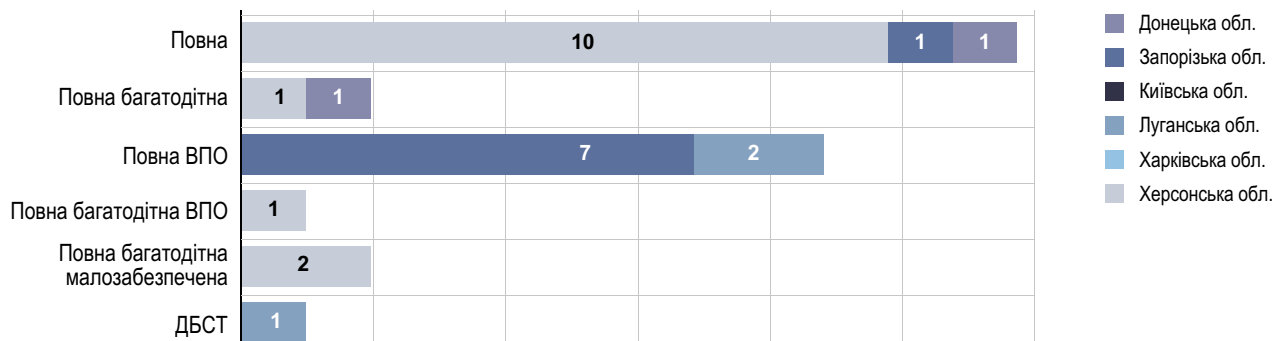
До типу «інше» класифікації потрапили: 1 дитина-сирота, яка на момент повернення не мала законного представника; 1 дитина-сирота, опіка над якою на момент повернення ще була в процесі встановлення бабусею; 1 дитина, позбавлена батьківського піклування, яка перебувала на повному державному утриманні в навчальному закладі, була примусово переміщена в інституційний заклад на окупованій території.

Загальний розподіл, відповідно до типу родини, в якій проживали або продовжують проживати і біологічні діти, і діти, позбавлені батьківського піклування, враховуючи місце проживання до моменту депортації, або виїзду з окупованих територій розподіляється так.

Сім'ї без додаткових функціональних ознак:

діти з повних родин – 12;
 діти з повних багатодітних родин – 2;
 діти з повних родин, які є також внутрішньо переміщеними особами – 9;
 діти з повних багатодітних родин, які є внутрішньо переміщеними особами – 1;
 діти з повних родин одночасно з ознаками багатодітності та малозабезпеченості – 2;
 діти з дитячого будинку сімейного типу (ДБСТ) – 1.

СІМ'Ї БЕЗ ДОДАТКОВИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОЗНАК

Сім'ї з додатковими функціональними ознаками:

діти з неповних родин – 13;

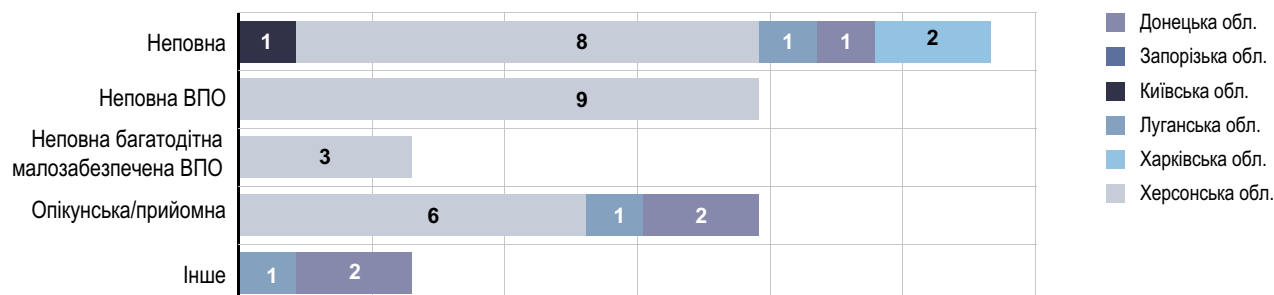
діти з неповних родин, які є також внутрішньо переміщеними особами – 9;

діти з неповних багатодітних малозабезпечених сімей, які є одночасно внутрішньо переміщеними особами – 3;

діти з опікунських/прийомних сімей – 9;

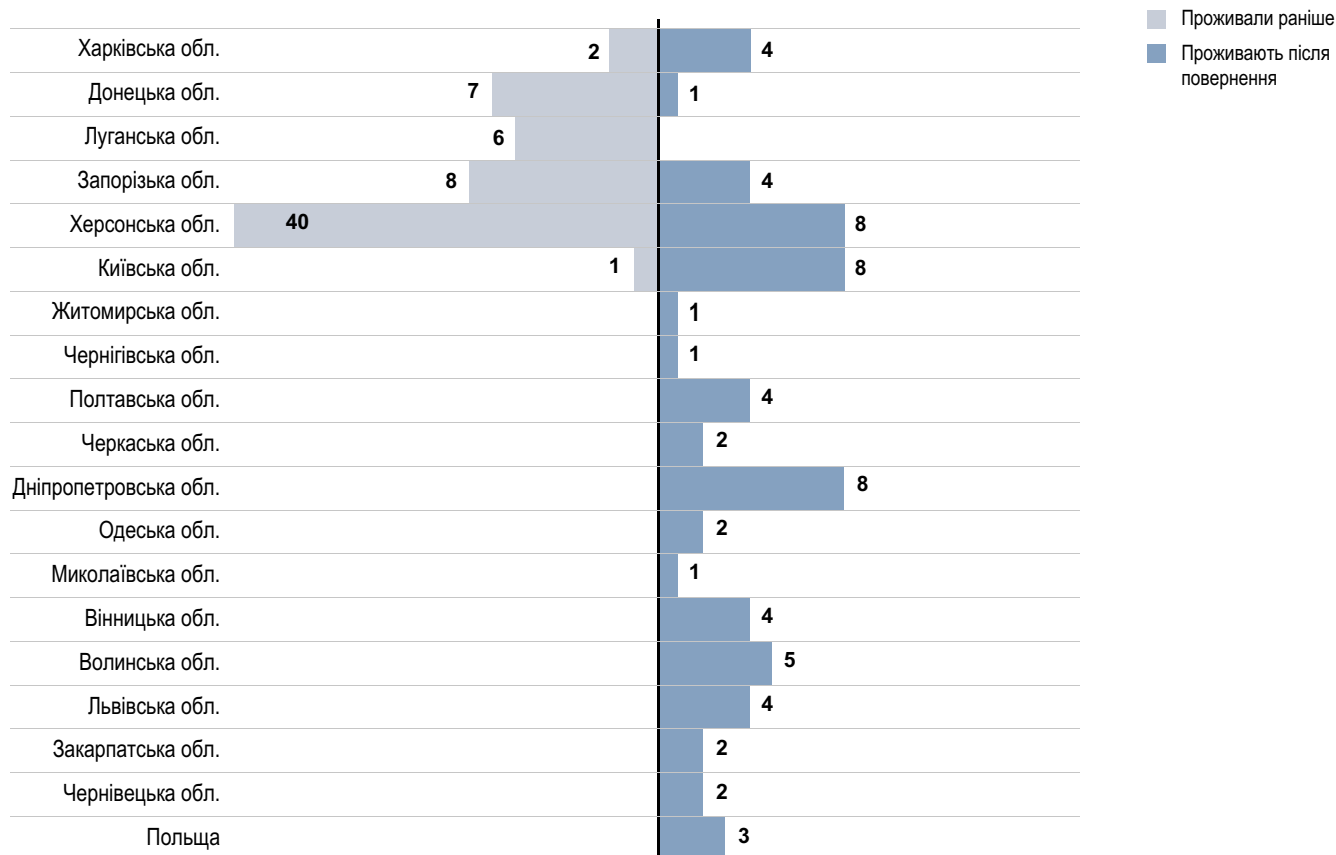
діти з інших категорій сімей – 3.

СІМ'Ї З ДОДАТКОВИМИ ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОЗНАКАМИ

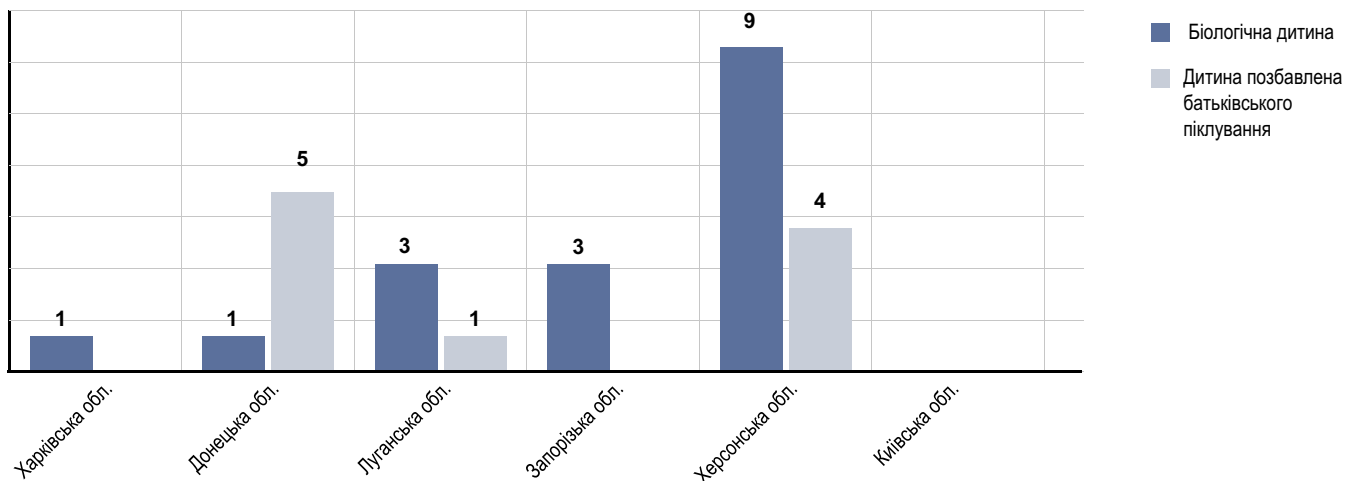
Загалом зміна географії місця проживання дітей до окупації або депортації та після повернення зазнала суттєвих змін. Здебільшого причина зміни місця та регіону проживання пов'язана із тим, що територія України далі залишається окупованою РФ, або ж регіон проживання у безпосередній близькості до зони ведення бойових дій, де рівень небезпеки суттєво зростає.

РЕГІОН ПРОЖИВАННЯ ДО ОКУПАЦІЇ/ДЕПОРТАЦІЇ ТА ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ

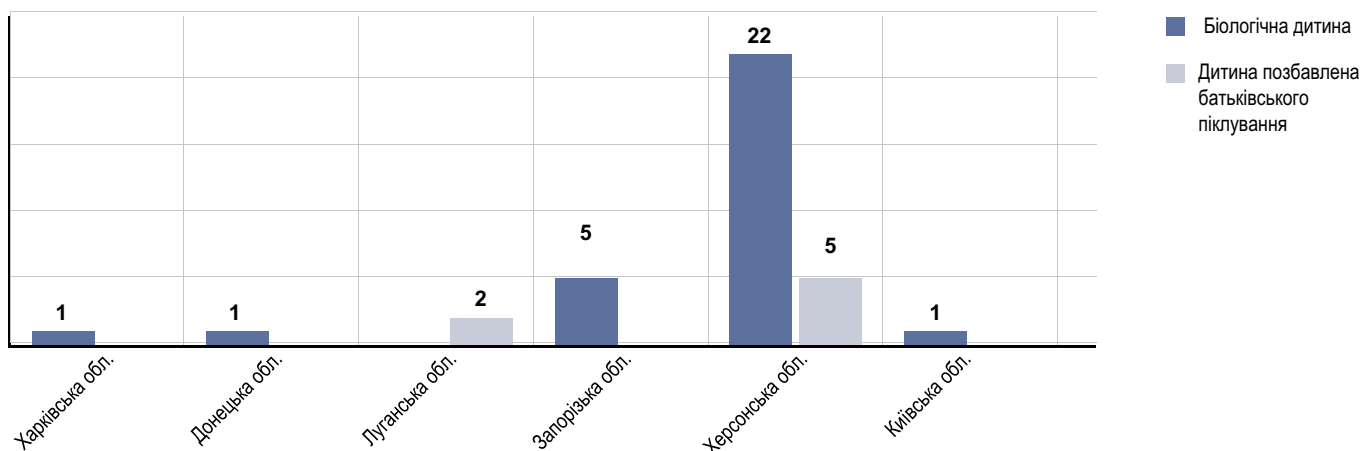

Серед дітей, чиї потреби оцінювалися, переважають дівчата – 37 анкет, хлопчиків – 27 анкет.

СТАТЬ ХЛОПЦІ

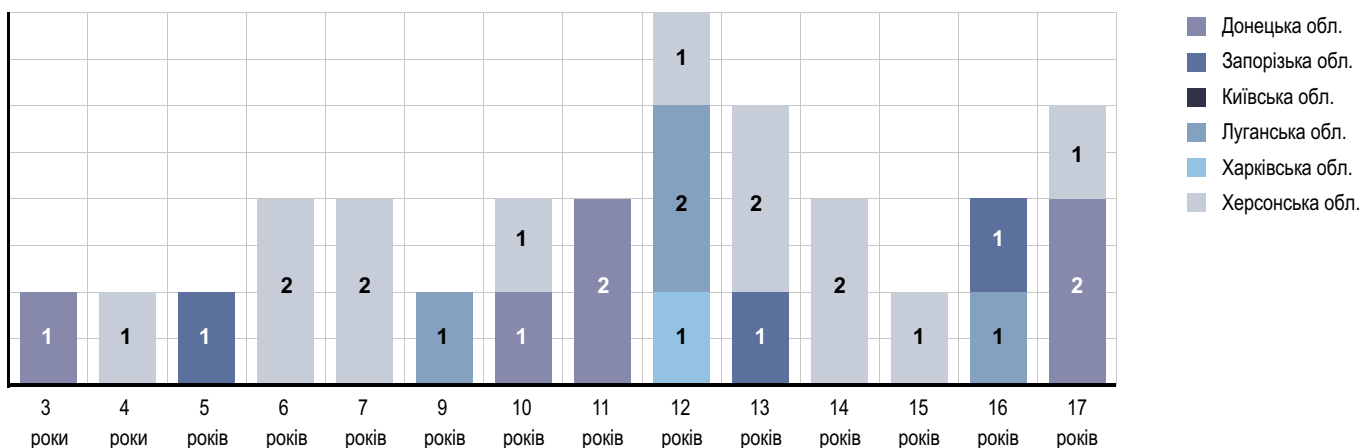

СТАТЬ ДІВЧАТА

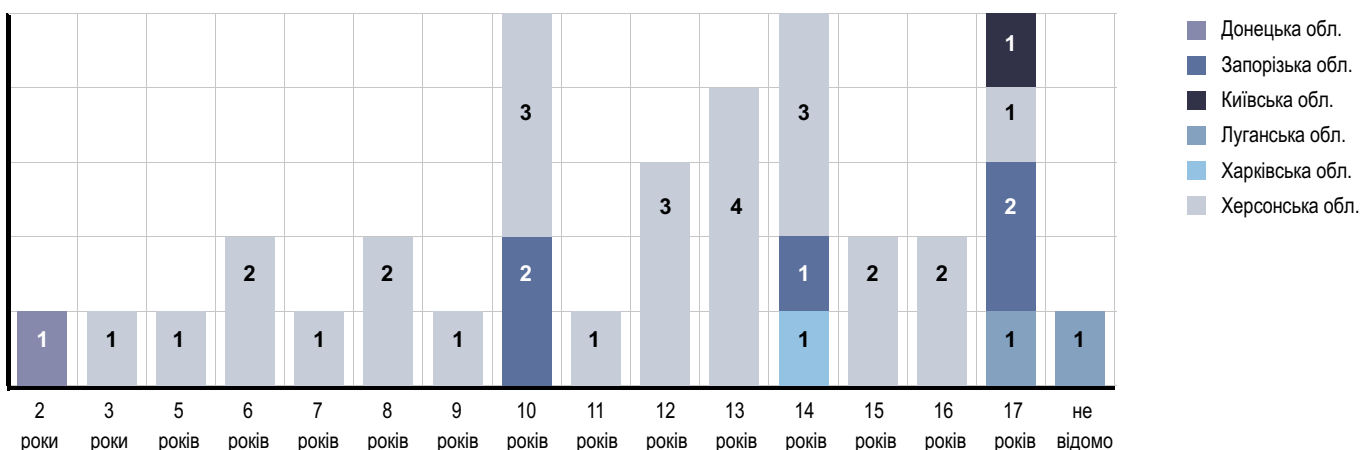

Розподіл дітей за віком (вертикаль – кількість років, горизонталь – кількість дітей) на момент повернення до України після окупації або депортації.

РОЗПОДІЛ ДІТЕЙ ЗА ВІКОМ ХЛОПЦІ

РОЗПОДІЛ ДІТЕЙ ЗА ВІКОМ ДІВЧАТА

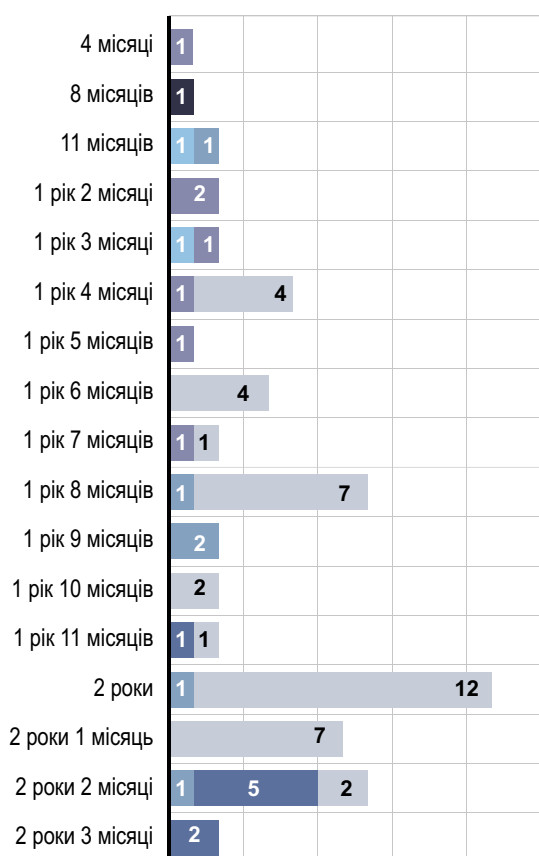

39 дітей із 64, чиї анкети взяті до розгляду в рамках дослідження, не є єдиними дітьми в родині, мають братів або сестер:
10 дітей мають і старших, і молодших братів або сестер;
17 – лише старших братів або сестер;
14 – лише молодших братів або сестер.

Перебування в окупації або в депортації та особливості повернення

Найменший термін перебування в окупації чи депортації серед дітей, чиї оцінки потреб використовувала команда для аналізу в рамках дослідження, – 4 місяці, найдовший термін – 2 роки і 3 місяці. Серед дітей, які перебували в депортації чи окупації найдовше (2 роки і більше) – ті, які проживали в Херсонській області (21 дитина) та в Запорізькій області (7).

ПЕРЕБУВАННЯ В ДЕПОРТАЦІЇ

Шлях першої дитини проходив через виїзд з окупованої до 2022 року території України, через Росію, без тривалого перебування в РФ.

Ще трьох дітей – через виїзд з території Росії, після тривалої примусової депортації чи виїзду дитини/родини після 2022 року.

60 дітей виїхали з окупованої території (зокрема через Росію) після тривалого перебування на окупованій після 2022 року території, з них троє дітей також перебували на окупованій території України у 2014–2022 роках (АР Крим, «ДНР/ЛНР»), а троє – у тривалій примусовій депортації чи виїзді після 2022 року.

П'ятеро дітей з числа 60 мали певний досвід перебування в

- Донецька обл.
- Запорізька обл.
- Київська обл.
- Луганська обл.
- Харківська обл.
- Херсонська обл.

інституційних закладах: двоє дітей потрапили до інтернату на окупованій території Донецької області з 2014 року через смерть матерів, після чого бабусі вивезли їх на підконтрольну територію, де надалі вирішувалося питання опіки. Одна дитина була влаштована на тривалий час у заклад – соціальний центр для дітей в СЖО, на окупованій до 2022 року території Донецької області, після чого згодом повернулася на підконтрольну Україні територію. Двоє дітей, які мали ознаки складних життєвих обставин, перебували на момент повномасштабного вторгнення в інтернатному закладі Херсонської області. Після переховування дітей працівником закладу від окупаційних військ з часом була встановлена тимчасова опіка над дітьми, що дозволило вивезти їх на підконтрольну Україні територію.

6 дітей, яких торкнулася примусова депортація, були мешканцями різних регіонів: 1 – Київська область (вивезення дитини сталося під час перетину кордону на заході України), 1 – Донецька область, 1 – Луганська область, 1 – Херсонська область, 2 – Харківська область. 4 дітей віком від 12 до 17 років на момент проведення дослідження – з біологічних родин, 2 – сирота й дитина, позбавлена батьківського піклування (віком 17 років на момент проведення дослідження).

З 64 дітей, чиї анкети були взяті для аналізу в рамках дослідження, у 10 в родинях є люди, які мають стосунок до сил оборони, ще 4 мають або потенційно можуть мати (спираючись на опосередковану інформацію наведену в оцінках потреб) осіб, які мають стосунок до сил оборони України, у більш віддаленому колі.

11 дітей та члени їхніх родин під час спроб виїхати з окупованих територій змушені були проходити фільтраційні табори, з них 5 дітей та членів їхніх родин (мешканці Запорізької області) також піддавалися психологічному тиску або погрозам з боку представників країни-агресора.

Двоє дітей, які змушені були проходити фільтрацію, є мешканцями Донецької області – це хлопчики 11 та 17 років (на момент повернення), в окупації вони перебували відповідно 4 місяці та 1 рік 5 місяців.

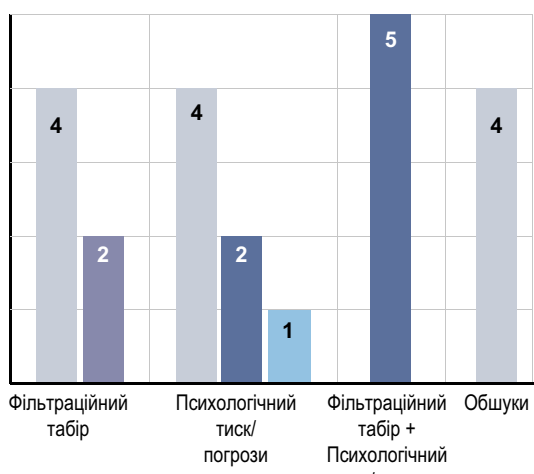
П'ятеро дітей із Запорізької області змушені були проходити заходи фільтрації: дві дівчинки 10 та 14 років (на момент повернення) та троє хлопчиків 5, 13 і 16 років (на момент повернення);

вони перебували на окупованій території понад 2 роки. Четверо дітей, які змушені були проходити фільтрацію, були мешканцями Херсонської області – двоє дівчат 3 та 16 років (на момент повернення) та двоє хлопців 7 та 12 років (на момент повернення); вони перебували в окупації понад 2 роки.

З матеріалів дослідження оцінок потреб виявлено, що ще 7 дітей, окрім тих, що проходили фільтрацію, піддавалися психологічному тиску або погрозам: 2 дітей раніше проживали на окупованій частині Запорізької області, 1 дитина в Харківській області, ще 4 в Херсонській області. Тиск та погрози зазвичай були пов'язані із отриманням російського громадянства й оформленням документів – двоє дітей із Запорізької області та

УМОВИ ВИЇЗДУ З ОКУПАЦІЇ/ДЕПОРТАЦІЇ

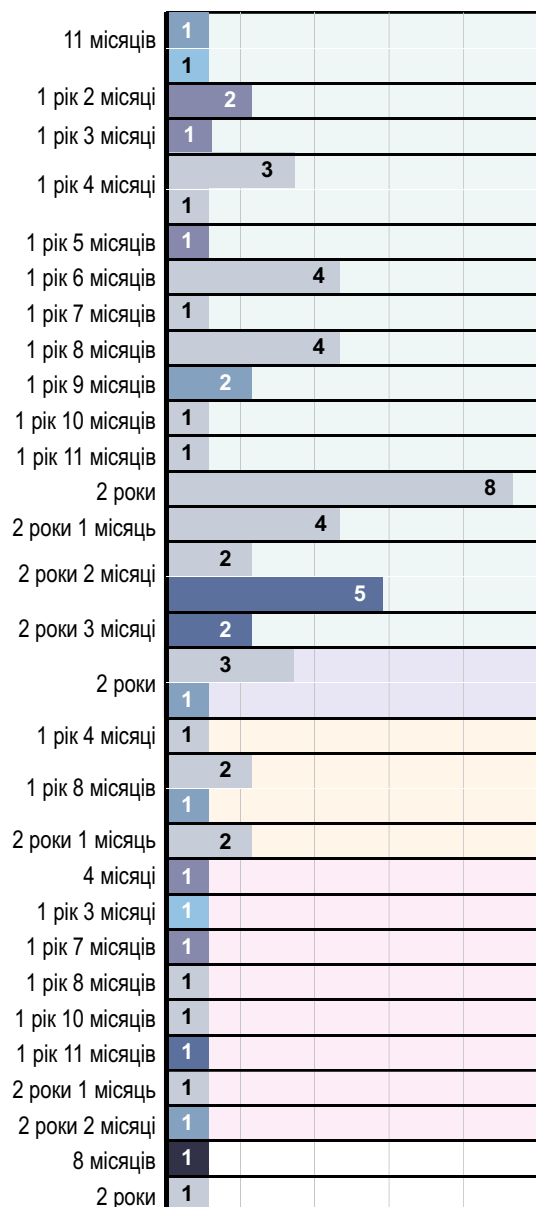
їхні близькі були змушені отримати такі документи. Ще один хлопець 17 років (на момент повернення) із Херсонської області стикнувся з погрозами бути мобілізованим до російської армії, а також був примусово записаним до військово-патріотичного руху Юнармія, відвідування якого вдалося уникнути.

- Донецька обл.
- Запорізька обл.
- Київська обл.
- Луганська обл.
- Харківська обл.
- Херсонська обл.

Вплив окупації або депортації на фізичний стан та фізичне

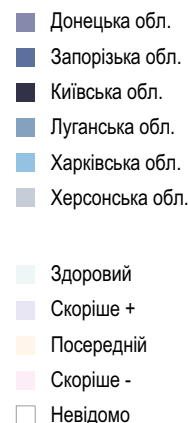
ОЦІНКА СТАНУ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ У КОРЕЛЯЦІЇ ДО ТЕРМІНУ ПЕРЕБУВАННЯ В ОКУПАЦІЇ АБО ДЕПОРТАЦІЇ

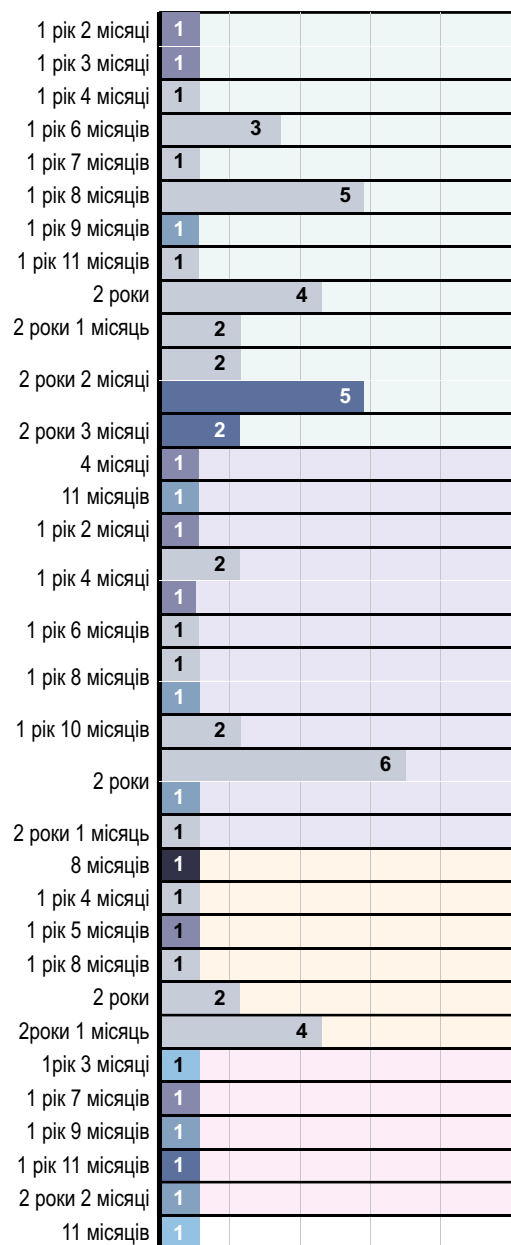
здоров'я

13 з 64 дітей, оцінки яких були взяті для дослідження, мають ознаки погіршення фізичного здоров'я або поганий стан здоров'я загалом. Всі діти перебували в окупації понад 1 рік, окрім однієї дитини, яка перебувала в окупації до пів року від початку повномасштабного вторгнення та яка отримала поранення й наразі має обмеження щодо фізичного навантаження.

Ще дві дитини мають хронічні захворювання, для однієї з яких перебування в окупації унеможливило отримання належного лікування, а саме прийому необхідної терапії, що може зумовити надалі непередбачувані наслідки для здоров'я. Для 7 з 13 дітей, які мають погіршений стан здоров'я, фактором такого погіршення стали пережиті події в окупації та депортації, у деяких можуть проявлятися такі симптоми, як головний біль, тремор рук, різке схуднення, а також страх гучних звуків.

ОЦІНКА СТАНУ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ У КОРЕЛЯЦІЇ ДО ТЕРМІНУ ПЕРЕБУВАННЯ В ОКУПАЦІЇ АБО ДЕПОРТАЦІЇ

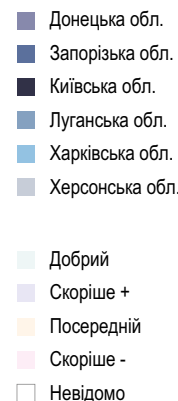

Вплив окупації або депортації на психологічний стан та ментальне здоров'я

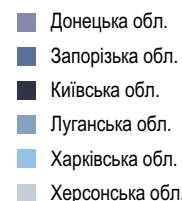
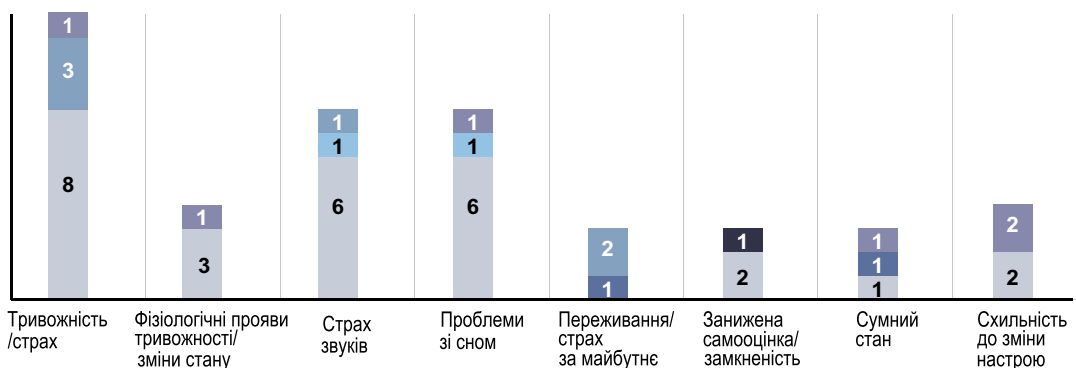
Більше дітей зазнали впливу війни, перебування в окупації або депортації, на психічне здоров'я. 30 дітей мають прояви, певною мірою пов'язані зі змінами психологічного стану. 12 з 30 дітей мають ознаки тривожності.

У 7 дітей за спостереженнями зафіксована тривожність через можливу потенційну розлуку з матір'ю, навіть якщо це може відбуватися через побутові причини й не передбачається тривалого перебування окремо одне від одного.

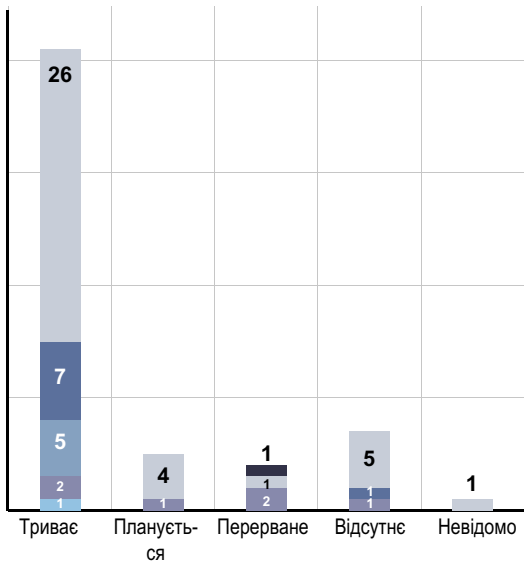
12 дітей (11 дітей із біологічних родин, одна – під опікою) пережили або далі переживають розлуку з матір'ю та батьками загалом. 6 з 12 дітей мають в родині людей із ближнього кола, які мають стосунок до військової служби. Одна дитина була та далі перебуває в розлуці із матір'ю понад 2 роки та 5 місяців через специфіку роботи матері.

ВПЛИВ ОКУПАЦІЇ АБО ДЕПОРТАЦІЇ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН ТА МЕНТАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я

ВПЛИВ НА ПЕРЕБУВАННЯ В ОКУПАЦІЇ АБО ДЕПОРТАЦІЇ НА РІВЕНЬ ТА ДОСТУП ДО ОСВІТИ

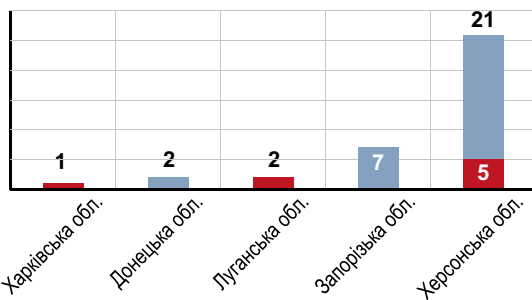
Вплив перебування в окупації або депортації на рівень та доступ до освіти

Серед 64 оцінок потреб, які були взяті командою дослідження задля аналізу загалом, наявні дані щодо ролі освіти в житті дітей в 58 оцінках. Освітній статус дітей на момент проведення оцінки потреб має таку конфігурацію.

- Донецька обл.
- Запорізька обл.
- Київська обл.
- Луганська обл.
- Харківська обл.
- Херсонська обл.

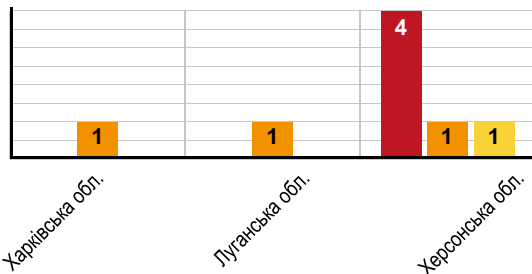
Серед дітей, які мали змогу навчатися під час перебування в окупації або депортації, переважна більшість (30 дітей) змогла продовжувати навчання в українській школі в онлайн-форматі. Інша, менша частина (8 дітей) була змушена відвідувати російські навчальні заклади як на окупованих територіях, так і на території країни-агресора.

НАВЧАННЯ В ОКУПАЦІЇ

- російський навчальний заклад
- Український навчальний заклад

ВПЛИВ НА ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС В ОКУПАЦІЇ/ДЕПОРТАЦІЇ

- Нав'язування російського
- Погрози/тиск
- Приниження

Серед восьми дітей, які відвідували російські навчальні заклади під час перебування в окупації або депортації, шестеро були змушені до цього через погрози й залякування батьків або опікунів/піклувальників.

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ ДІТЕЙ ТА РОДИН, ЩО МАЛИ ДОСВІД ПЕРЕБУВАННЯ НА НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ УКРАЇНІ ТЕРИТОРІЯХ, ТА ПОВЕРНЕННЯ ЗВІДТИ

*«Киньте людину в коробку на два роки.
Що вона там робитиме?»*

17-річний юнак з Херсонщини

Атмосфера та обставини в місці проживання дітей після початку повномасштабного вторгнення

Повномасштабне вторгнення незворотно змінило життя дітей і всієї країни. 17-річний (на момент початку повномасштабного вторгнення) юнак із Херсонщини розповів, що назавжди запам'ятав перший ранок війни, адже всі так кричали, аж спочатку він подумав, що в гуртожитку, де він навчався, виникла пожежа. Студентів навчального закладу евакуювали автобусами, а його забрали власною автівкою рідні. Дорогою вони бачили розбиті вантажівки, багато військової техніки. Навіть якщо в місцях проживання родин не велись активні бої, через населені пункти проходила важка техніка, російські військові розселялися в квартирах та будинках людей, які встигли евакуюватися, а іноді підселялися в ті помешкання, де жили українці. 16-річний хлопець із Запорізької області пригадав, що через їхнє село проходила колона російської важкої військової техніки – танки, БТР, «буки», які він з братами рахував. «Дорахували до 500 і зупинилися, бо вони все не закінчувались». Магазины, лікарні, аптеки на початку окупації не працювали, а потім відновлювали роботу вже на нових умовах: використання російської валюти, отримання російського паспорта. Багатодітна мама із Запорізької області пригадувала, що в їхньому селі почалися депортації всіх незгодних з окупаційним режимом, когось забирали «на підвал». Директора школи вивезли в Абхазію, оскільки він був не згодний працювати в школі далі вже на умовах окупаційної адміністрації. Було страшно користуватися мобільними телефонами, будь-який приїзд машини викликав страх, щоб не забрали когось із родини.

Діти ставали жертвами та свідками бойових дій, цивільне населення було беззахисним перед російськими військовими. 14-річний хлопець із Херсонщини пригадує: незважаючи на те, що їхнє село окупували фактично відразу і спочатку обстрілів не було, цивільні боялися російських військових, які «розважались вживанням алкоголю і стрільбою по селу з мінометів, одна з мін прилетіла на сусідню вулицю». Для 16-річної дівчини з Херсонщини прогулянки в ліс із собакою стали чи не єдиними моментами, коли вона почувалася щасливою, проте навіть цей оазис спокою був порушений воєнними діями, адже під час однієї з таких прогулянок дівчина потрапила під обстріл, і собака отримала поранення осколками. Перебування в окупації дівчина характеризує так: «страх, тривожність, несвобода». Тато трьох дівчат 14, 11 та 9 років із Херсонщини розповів, що весь час перебування в оку-

пації (родині вдалось виїхати навесні 2024 року) вони фактично не виходили із власного подвір'я, в школу та зі школи дітей забирав хтось з батьків, адже боялися сексуального насильства, про яке ходили чутки (дев'ятирічна донька сказала так: «Було добре страшно»). 15-річний юнак із Херсонщини розповів, що, перебуваючи у селі бабусі з дідусем, випасав корів із місцевими чоловіками. Російські військові з автоматами примусили всіх лягти на землю із закладеними за головою руками, вимагали паспорти, а почувши українську мову від хлопця, один з військовослужбовців притиснув його голову до землі чоботом та погрожував тим, що хлопцю все одно доведеться прийняти нові правила, мову і скоро він буде служити у російській армії.

16-річний хлопець із Запорізької області розповів, що після окупації військова міліція в їхньому місті часто перевіряла документи, український паспорт викликав агресію та багато запитань, тому в певні моменти хлопець ховався, щоб уникнути проблем, але це вдавалось не завжди. Міліція під час затримань пропонувала поїхати на військові збори в Уфу чи Мурманськ. Неповнолітні знайомі хлопця бували на таких зборах, після яких їх заманювали порівняно високою зарплатою на службу в армії чи силових структурах. Представники ФСБ знаходили підлітків, що мали фінансові проблеми, і пропонували їм співробітництво. На тих, хто відмовлявся, вели тиск у вигляді перевірок, обшуків, відвідувань «підвалів» – місць, де тримали полонених військових, проукраїнськи налаштованих мешканців міста. За словами хлопця, підлітки ставали свідками тортур та допитів.

14-річна дівчина з Херсонщини описувала, що в їхньому місті «спочатку були мітинги, в середині березня їх почали приборкувати. Декількох людей поранили, після цього мітинги припинилися. Почали шукати активістів, АТОвців, встановили блокпости, чергували з танками і БТР, чоловіків почали перевіряти. Обов'язково треба було ходити з паспортом спочатку з українським, потім змушували робити російський. Після референдуму стало ще гірше, бо казали, що “Росія назавжди”, змушували оформлювати російські документи, став ходити рубль. З жовтня 2023 року примушували брати російські медичні поліси, оформлювати картки платників податків, постійно треба було брати якісь довідки, діти мали ходити в школу. Соціальні виплати не платили, якщо цього не дотримуєшся. В чатах писали, що ФСБ перевіряє родини, в яких є діти. Якщо діти не ходили до школи, батьків могли забрати “на підвал”. Скрізь чіпляли радянську сим-

воліку, відновлювали пам'ятники Леніну в населених пунктах. Всі, хто міг, намагалися виїхати. В місті залишилися переважно пенсіонери та неблагополучні родини».

Більшість опитаних родин опинилися в окупації фактично відразу після початку воєнних дій. Під час інтерв'ю діти, а частіше дорослі згадували про проблеми з продуктами харчування та питною водою, медичними послугами чи просто ліками, яких бракувало. 14-річна дівчина з Херсонщини пригадувала, що після окупації в їхньому селі почалися проблеми з постачанням продуктів, особливо бракувало свіжого хліба, потім продукти стали недоступними через те, що в людей закінчувалися гроші, а зняти їх не було можливості, адже електрики і зв'язку не було. 17-річний (на момент окупації) юнак із Херсонщини розповідав, що в перші дні окупації було складно з продуктами, не було хліба, а потім його стали робити з поганої муки, але коштував він дорого, тому не всі могли його купити. 14-річна дівчина з Херсонщини описувала, що до травня в їхньому окупованому місті були порожні полиці у магазинах, продуктів не вистачало: «Не було навіть сірників, черга за хлібом сягала 400 людей, зеленого коридору не було, тому не підвозили гуманітарну допомогу, хоча люди почали обмінюватися тим, в кого що було, місцеві фермери привозили й роздавали молоко і молочні продукти».

13-річний хлопець з Дніпропетровщини, який на момент повномасштабного вторгнення перебував на канікулах у бабусі на Харківщині, розповів, що відразу після окупації не працювали магазини. Російські військові забирали продукти з магазинів, тому їх не вистачало, хоча гроші теж швидко закінчились, а з банкоматів їх неможливо було зняти, бо не було зв'язку. Продуктів не вистачало, тому їм з бабусею допомагали родичі, доки і в них не закінчились запаси, тому хлопець з бабусею й тіткою переїхав у Вовчанськ до брата мами, а звідти в Белгород до його знайомих. Дідусь хлопчика, дізнавшись, що він у Росії, запросив його до себе погостювати в невелике місто Белгородської області. Мама, яка взагалі не знала про намір родичів перевезти дитину в Росію, не могла знайти способу забрати його в Україну. Дідусь хлопця та його родина почали поступово обмежувати спілкування з мамою, а пізніше взагалі не відповідали на її дзвінки, диктували, що писати їй в повідомленнях, переконувати в тому, що краще залишитися в Росії і тут будувати собі майбутнє. Родичі вже планували зробити хлопцеві російський паспорт, влаштували його в школу в Белгороді.

З міркувань безпеки батьки часто відвозили дітей до родичів у відносно надійніші й спокійніші місця (на їхню думку), часто з міста в села та селища. Мама 16-річної (на той момент) дівчини з Луганщини завезла її та брата до родичів батька дітей в село, де у них був приватний будинок із підвалом, куди можна було сховатися на випадок обстрілів. Коли село окупували, а мама залишилася в українському місті, родина виявилась розділеною. Зв'язок вдавалося підтримувати, проте забрати дітей матері було небезпечно, зважаючи на її проукраїнськість, про яку знали в селі. Батько дітей, що мав проросійську позицію, а тому не проживав з родиною з 2014 року, переконував дітей зробити російські паспорти та переїхати з окупованих територій на територію Росії в Белгород на навчання. Тож був вибір: залишатися під тотальним контролем родичів в окупації чи піти на навчання в Росії, отримавши більше відносної свободи. Сам батько переїхав до іншого міста, а діти підготували документи та вступили до російських навчальних закладів.

Доступ до медичних і соціальних послуг на тимчасово окупованих територіях

Доступ до медичних і соціальних послуг, оформлення будь-яких соціальних виплат був можливий тільки за наявності російського паспорта. 11-річна дівчина з Херсонщини, мама якої під час окупації захворіла на туберкульоз, сказала, що «для отримання медичних послуг потрібно було зробити російський паспорт, інакше допомогу б не надавали, тому мама оформила російський паспорт, коли захворіла. Тато також його зробив, адже для продовження роботи на підприємстві він був необхідний. Бабусі без російського паспорта не давали пенсію». Таку саму ситуацію описала 16-річна дівчина з іншого міста на Херсонщині: лікарі без паспорта не приймали пацієнтів, для того, щоб виїхати в інше місто на лікування чи просто обстеження, треба було мати російський паспорт. Мама 14-річної дівчини з Херсонщини зробила російські паспорти собі та доньці через необхідність доступу до медичних послуг.

13-річний підліток з Луганщини розповів: незважаючи на те, що в самому селі, де він мешкав з бабусею, на початку повномасштабного вторгнення боїв фактично не було, адже його майже відразу зайняли російські військові, обстановка була дуже складна.

Коли російські військові дізнались, що син залишився без мами, а мама ще й українська військовослужбовиця – забрали бабусю на допити.

12-річний хлопець з Херсонщини згадував, що «життя змінилось кардинально навіть починаючи від таких побутових речей як комендантська година, закінчуючи тим, що по вулицях ходили патрулі, погрожували фізичною розправою за використання української мови, зупиняли, задавали запитання, могли перевіряти мобільні телефони. Якщо знаходили переписки українською мовою або проукраїнського змісту, могли забирати “на підвал”. Навчання в українській школі припинилося, пізніше з’явилося онлайн, але потрібно було навчатись таємно, використовуючи соціальні мережі». Росіяни окупували школу, після чого навчання відбувалось російською мовою, а за використання української вчителька-колаборантка фактично піддавала булінгу. Якось хлопця з його другом-однолітком зустрів російський військовий в нетверезому стані та, почувши українську мову, агресивно запитав російською: «Почему вы нас так ненавидите? Зачем передаете информацию на ту сторону».

Однією з ключових проблем була відсутність зв’язку, що ізолювало родини від зовнішнього світу, унеможливлювало спілкування з батьками, якщо дитина залишилася на окупованій території з іншими членами родини. 13-річний хлопець із Луганщини розповів, що єдина причина, через яку вони з бабусею зволікали виїжджати з окупованої території, була пов’язана з відсутністю зв’язку з мамою, щоб усе спланувати. «Як тільки з’явився вайфай, а з ним можливість зателефонувати мамі, рішення про виїзд в Україну було прийняте відразу».

72 <https://www.helsinki.org.ua/articles/hromadski-orhanizatsii-vymahaiut-ne-obmezhuvaty-ditey-z-okupovanykh-terytoriy-ta-vpo-u-dostupi-do-osvity/>

Право на освіту на тимчасово окупованих територіях

За приблизними підрахунками громадських організацій, на тимчасово окупованих територіях України перебувають 1,6 мільйона українських дітей, 615 тисяч із них – шкільного віку⁷², для яких дистанційна освіта в українській школі стала містком до збереження зв’язку з батьківщиною, перспективою повернення та майбутнього в своїй державі, символічною цінністю, заради якої діти й батьки були готові йти на ризик, адже окупаційна влада навчання в українській школі сприймала за зраду та карала. В

перші місяці окупації, коли окупаційна влада перебувала часто в стадії формування, іноді розгубленості, російські військові були зайняті «приборкуванням» мирних мітингів, російських шкіл ще не було, а в українських дітей залишалися можливості відвідувати українську школу онлайн. 14-річна юнка з Херсонщини розповідала, як навчалася онлайн в українській школі попри страх та те, що вдома інтернет-зв'язок не працював через приліт. Єдине місце, де його можна було хоч якось «зловити», була ванна або подвір'я сусідів. Пізніше в місті організували окупаційну школу, але через три тижні її закрили, натомість організували шкільне навчання в населеному пункті за 45 кілометрів, але батьки переважно не пускали туди дітей через обстріли.

Утім, більшість опитаних школярів зазначали, що в перші місяці окупації не було електрики та зв'язку, тому навіть онлайн вчитися було неможливо, а вже з літа поступово почали організовувати навчання в окупаційних школах. Викладали в них або місцеві вчителі-колаборанти, або ж набирали некваліфікованих, часто молодих людей без належної освіти. В деяких випадках вчителів змушували повертатися до викладання, адже в іншому разі могла виникнути підозра в «нелояльності», а батьків змушували віддавати дітей до школи під загрозою констатації «невиконання батьківських обов'язків» або ж заохочували перспективою нарахування соціальних виплат. 14-річна дівчина з Херсонщини пригадувала, що «в перший рік зміни в школі відбувалися повільно, потім почали тиснути, змушували вчителів працювати в окупаційній школі за російськими програмами, змушували розмовляти російською мовою, змушували вставати під час виконання російського гімну та підспівувати».

Бабуся 16-річної дівчини з Херсонщини розповіла, що онука не відвідувала українську школу, оскільки був дуже поганий інтернет-зв'язок, а в російську школу вона не ходила. 17-річний хлопець з Херсонщини розповів, що з вересня стали змушувати ходити в російську школу, хоча це було недовго, адже біля школи був «приліт», тому мама написала відмову від того, щоб діти її відвідували, посилаючись на питання безпеки.

14-річний хлопець з Херсонщини пригадував, як на святі першого дзвоника ввімкнули російський гімн, але ніхто не співав. Дітям сказали використовувати українські щоденники, заклеївши надписи українською мовою, якщо ж хтось, як він, цього не робив, то про це нагадували, особливо, якщо приїздив хтось із окупаційної адміністрації.

Мама дівчат-підлітків з Херсонщини розповіла, що українського онлайн-навчання не було, адже не було зв'язку. З 1 вересня почалося російське навчання, яке було обов'язковим для місцевих дітей, адже факт неоформлення або ж невідвідування школи привертав увагу окупаційної соціальної служби, і дітей могли «просто забрати через невиконання батьківських обов'язків, бо діти мають ходити до школи». Якби діти не відвідували школу, то привернули б цим до родини зайву увагу, тому дівчата навчалися до виїзду. Вчителями були некваліфіковані молоді люди без спеціальної освіти. Не всі предмети викладали, бо не вистачало вчителів. Навчання проводилось «з російської мови, російської літератури, історії Росії, географії, алгебри та геометрії не було, адже їх просто нікому було викладати». Дівчата пригадали, що на уроках географії розказували про те, що «Україна погана», періодично змушували вчити російський гімн.

14-річний хлопець з Херсонщини розповів, що «спочатку два-три місяці намагався вчитися онлайн в своїй попередній (українській) школі, але потім це закінчилось, оскільки перестав працювати інтернет, а вже з вересня відкрили російську школу, куди ходив, бо інакше казали, що будуть забирати дітей, які не відвідують занять. Тож хтось ішов зі страху, а хтось добровільно, щоб зайняти себе чимось, бо насправді не було що робити. Ще казали, що будуть платити допомогу три тисячі рублів, якщо дітей віддадуть до школи». Він пригадав ситуацію, коли в кабінеті забув куртку, і звернувся українською до завуча школи, яка у відповідь відповіла, що потрібно перелаштовуватись на російську.

Ідеологічна індоктринація та мілітаризація щодо дитини російськими чи окупаційними чиновниками, посадовими особами, адміністрацією та вчителями навчальних закладів тощо

Типова пропаганда, що нагадувала Третій Рейх за формами і змістом»

17-річний (на момент перебування в окупації)
юнак з Херсонщини

Шкільну освіту використовували як інструмент нав'язування ворожої ідеології й тиску на дітей. 17-річний (на момент перебування в окупації) юнак із Херсонщини пригадував, що в окупаційній школі викладання велося російською мовою та за російськими навчальними програмами, але ідеологічна обробка цим не обмежувалась: «Періодично на шкільних святах вмикали гімн Росії. На перший дзвоник у 2023 році ми побачили, що росіяни зробили ремонт в класах для першокласників, замінили парти, і на кожній стояв російський прапорець». Хлопець розповів, що в школу приїздили російські військові й показували презентацію про Україну: «Розповідали про геноцидні вчинки, випадок в Одесі 2014 році, коли загинули люди, а про гасло “Понад усе” казали, що це взагалі німецькою мовою». В школі стояли плакати із закликами приєднуватись до «Юнармії», періодично приїздили її представники, що носили червоні беретки (частина юнармійської уніформи), і проводили індоктринаційні заходи, на яких співали «патріотичних пісень» та роздавали агітаційні матеріали («якось взяв їх книжечку, щоб подивитись, а там на обкладинці був Шойгу і його звернення до юнармійців»). Дітей зі школи возили в юнармійський табір, де була фізична та ідеологічна підготовка, всім слід було ходити у формі, яку їм мали купити батьки. В школі періодично проводили заходи від загальноросійського «Руху перших» (рос. – «Движения первых»), до якого залучали українських дітей, наприклад, «всіх вдягали в їхні кепки й футболки і вели саджати дерева на камеру. Як потім використовували ці фотографії, ми не знали».

17-річна дівчина з Луганщини, обоє батьків якої померли ще в 2014 році, поділилася тим, що під час навчання в окупаційній школі було, як вона потім зрозуміла, ще не так складно, адже вчителі були ті самі, вони не тиснули на дітей пропагандистськими нормативами: «Вони вимушені були працювати, бо іншої роботи не було, а треба було якось виживати, ми всі це розуміли. Учні використовували українську на перервах і на уроках, намагались вчитись, як було зручно». Бабуся, що мала проросійські погляди, наполягла на тому, що дівчина має навчатись в російському коледжі у Воронежі. Вже там ідеологічну обробку вели повною мірою: щопонеділка о 8 ранку відбувались заняття «Розмова про важливе» (рос. – «Разговор о важном»), куратор групи мав проводити виховні години «Росія – нові обрії» (рос. – «Россия – новые горизонты»): за описом дівчини ці заходи нагадують «просветительський марафон с приуроченными к нему первыми Всероссийскими Просветительскими играми для старшеклас-

ников», організовані російським товариством «Знання» (рос. – «Знание»). Навчатися було дуже складно, оскільки дівчина не знала російської мови, тому іноді на заняттях завдання виконувала двома мовами. Викладачка історії в коледжі примушувала студентів співати гімн. Під час президентських виборів адміністрація закладу та викладачі змушували голосувати за Путіна, проводячи «виховні» бесіди.

17-річна дівчина з Луганщини, яка навчалася в коледжі в Белгороді, розповідала про те, що регулярними були уроки «Розмови про важливе», що супроводжувались підніманням російського прапора та виконанням гімну Російської Федерації. 13-річний хлопець з Дніпропетровщини, який теж навчався в школі в цьому ж місці, також розповідав про необхідність щопонеділка співати гімн.

17-річний юнак із Запорізької області, який до війни займався образотворчим мистецтвом, пригадав, як класна керівниця змусила його малювати плакат до дня «возз'єднання» Криму з Російською Федерацією, а під час флешмобу, коли діти виходили з кульками в кольорах російського прапора, змушувала його нести російський прапор, а коли юнак відмовся, відповіла: «Я думала, ты нормальный».

Важливим елементом індоктринації було нав'язування російської мови. Так, 13-річний хлопець з Херсонщини розповів про те, що в окупаційній школі розмовляв російською, втім навіть тепер в його мовленні трапляються російські слова, яких вони з сестрою, яка теж перебувала в окупації, намагаються позбутися. Сестрички з багатодітної родини з Херсонщини навіть під час інтерв'ю слідкують за використанням мови не тільки одна за одною, але й за татом, раз по раз виправляючи його, якщо у висловлюваннях трапляються русизми. 13-річний хлопець із Луганщини розповів, що не ходив до школи декілька місяців, а потім почав відвідувати російську школу, в якій вчителі переважно співпрацювали з росіянами та нав'язували російську мову, хоча між собою, на перервах діти продовжували спілкуватись українською. 16-річний хлопець із Запорізької області розповів, що до повномасштабного вторгнення був білінгвальним: російською спілкувався в побуті, під час навчання використовував українську мову. Тепер складно перейти на українську мову, бо після окупації українська мова стала ламаною, важко нею розмовляти.

«Відпочинок»

Ідеологічна індоктринація відбувається значно швидше та невідворотніше, якщо жертв її впливу «вирвати» зі звичного середовища, обмеживши спілкування з рідними та близькими, маніпулюючи психологічними станами через здійснення колективних ритуалів, використання уніфікованої форми одягу, патернів поведінки та спілкування, стираючи в такий спосіб особисті кордони і долаючи бар'єри критичного мислення. «Ідеальними» умовами для цього є табори для відпочинку, в які окупаційні адміністрації запрошували дітей дуже наполегливо.

14-річна юнка з Херсонщини пригадала, що «в школі пропонували в табір у Росії дуже наполегливо. Багато дітей виїхало, але назад їх не привезли. Поки батьки їх самі шукали, дітям сказали, що батьки відмовились, і їм треба звикати жити в Росії».

Мама 13-річного хлопця з Харківської області, перебуваючи в окупації, вирішила на пропозицію окупаційних чиновників відправити його на відпочинок в табір на території Росії, щоб «дитина побула в безпеці та змінила обстановку». Табір мав тривати три тижні, проте повернувся хлопець в Україну тільки через дев'ять місяців, змінивши три табори та пробувши в дитячому будинку сімейного типу у Воронежі. Початково в групі було орієнтовно 300 українських дітей з Харківської області. Хлопець розповів, що мав можливість спілкуватися з мамою по телефону. За його словами, в таборі були гарні умови. Після наступальної операції Збройних Сил України батьки частини дітей забирали дітей, проте, як сказала мама, у неї не було таких фінансових можливостей.

14-річна дівчина з Херсонщини пригадала, що адміністрація школи пропонувала їхати на відпочинок у Росію, проте вона боялась їхати, мама так само була проти цього. 13-річний хлопець із Запорізької області розповів, що знайома, яка співпрацювала з окупаційною владою (зокрема, брала участь в проведенні референдуму), пропонувала йому їхати на відпочинок, проте він та його родина намагалися триматися разом. 14-річний хлопець з Херсонщини пригадав, що йому пропонували їхати в табір в Краснодарський край, але він відмовився. За словами хлопця, «багато дітей поїхало – багато не повернулось, що з ними сталося, я не знаю».

Юнак із Херсонщини, якому на момент окупації було 17 років, пригадав, як їздив на відпочинок на три тижні в санаторій у селищі Кабардинка Краснодарського краю, адже йому хотілось відволіктися і хоч трохи змінити обстановку. Для того, щоб поїхати, бабуся підготувала довіреність на супровідника, щоб міг перетнути російський кордон. У таборі були доволі суворі правила, зокрема «треба було все робити разом, на море ходити разом, брати участь в щоденному заході “Свеча”, коли всі збирались разом ввечері і переказували, як провели свій день», – не можна було користуватися телефоном, але хлопець періодично порушував цю заборону, за що його вивели до директора, який викликав поліцію, яка перевірила телефон, знайшовши «погане про Путіна».

Повернення

«Коли виїжджали з Росії в Білорусь, я молився, бо було страшно»

14-річний юнак з Харківщини

Процес повернення для дітей і родин починався насамперед з остаточного рішення, яке часто було продиктоване страхом, що дітей розлучать із опікунами або примусять оформлювати російський паспорт. Бабуся 16-річної дівчини з Херсонщини, яка ще вагалася щодо виїзду з окупованої території, переживши обстріли, від одного з яких в будинку вилетіли всі вікна, а також зникнення сусіда та його неповнолітнього сина, яких знайшли розстріляними, сказала про те, що вагання зникли, коли ними «почала цікавитись окупаційна служба з опіки».

16-річний хлопець із Запорізької області розповів, що його бабуся, з якою він проживав, від самого початку окупації наполягала на тому, щоб він виїхав, але він не хотів залишати її саму, тому цього не робив. Проте хлопцем зацікавилися органи опіки: вважали, що необхідно оформити російське опікунство, для якого необхідні були копії документів та дозвіл, що їх мала надіслати мама, яка живе в Києві. Йому озвучили можливість відправити в інтернат в Мурманськ, якщо питання не буде вирішене в необхідний для окупаційної соціальної служби спосіб, тому він вирішив виїздити.

Під час інтерв'ю родини розповідали про те, що намагались повернутися власними силами, знаходячи перевізників, проте брак фінансів, досвіду, недосконале планування часто ставали на заваді поверненню. Наприклад, 17-річна дівчина з Луганщини змогла виїхати тільки з другої спроби за допомогою фахівців з Української мережі за права дитини, адже перше самостійне намагання було невдалим, спричинивши хвилювання як дитини, так і її матері. Проте навіть друга спроба не була гладкою і йшла не за початковим планом: на кордоні Білорусі та України дівчину хотіли повернути до Росії, тільки втручання фахівців та зміна маршруту допомогли зрештою таки дістатися України. Мама двох підлітків з Херсонської області повідомила про те, що почала шукати можливості виїхати з окупації власними силами від самого її початку, проте ці спроби були невдалими, попри те, що вона заплатила перевізникам.

Фактично у всіх інтерв'ю і діти, і дорослі розповідали про те, наскільки їм важливо координуватися з соціальним працівником, який буквально «проводив» їх через усі складні етапи проходження кордонів, перебування на території Російської Федерації та транзитних країн. 17-річна юнка з Луганщини, що повернулася в Україну з Воронежа довгим та складним маршрутом через треті країни, розповіла, що «побачити на кордоні соціальну працівницю, голос якої я чула весь цей час, – було безцінним. Я відразу відчула, що я не одна».

Мама-вихователька великої прийомної родини з Херсонщини розповіла, що перед тим, як виїхати, її попросили прийняти в родину ще двох сестричок бодай тимчасово, щоб повернути в Україну. Дівчата перед повномасштабним вторгненням перебували в інституційному закладі. «Директорка закладу перед приходом російських військ кинула клич до місцевих прийомних родин, щоб кожна з них взяла хоча б одну дитину, щоб тільки їх не вивезли в Росію. Багато хто відгукнувся, дітей розібрали, а дівчаток ніхто не хотів брати, бо одна з них хвора на епілепсію. Директорка рік переховувала цих дітей у співробітників та знайомих». Жінка розповіла, що спочатку вони з дітьми п'ять годин чекали на кордоні з Кримом, далі вона довго проходила фільтрацію, оскільки їй ставили дуже багато запитань. Потім була дорога територією Російської Федерації і перехід на Колотилівці: «Всіх, хто чекав з нами, не пропустили. Ми йшли по вузькій доріжці з жорстви. Попереду надпис "Україна" – і щастю не було меж, а позаду, як повернешся – російські військові з автоматами. І кожен раз, як

повернеш голову – вони там». Тепер родина облаштувалася на новому місці, перебуває під супроводом, діти проходять реабілітацію: «Я знаю, що таке дитина з інвалідністю. Я її не покину, поки вистачить сил і здоров'я».

«Стало легше, коли побачили рідний прапор».

Мама-вихователька прийомної родини
з Херсонщини

14-річна дівчина з Херсонщини розповіла, що у них з мамою були труднощі під час перетину кордону. Мама дуже боялася проходити фільтрацію, оскільки її син, український військовослужбовець, на той момент нещодавно повернувся з російського полону, що могло викликати запитання у російських прикордонників. Фільтрацію мама та донька проходили окремо. Дівчина пригадує, що на певний період її закрили одну в кімнаті, а далі була довга розмова з людьми у російській військовій формі, які розпитували її про те, чи добровільно вона виїздить, чи знає її батько про це (батько дівчини ще до повномасштабного вторгнення виїхав до Криму й не брав участі в житті доньки).

Мама багатодітної родини із Запорізької області розповіла, що проходити фільтрацію було дуже складно і небезпечно. Батьків змусили написати зобов'язання пройти перевірку на поліграфі в будь-який момент в майбутньому, а коли в телефоні одного з дітей російські військові знайшли фото з тризубом на одязі, співробітники ФСБ годинами допитували і дорослих, і дітей, яких розділили по різних кімнатах. Старшого сина вдарили за те, що на телефоні не було телеграму, хоча співробітники ФСБ сказали, що знайшли повідомлення з українською символікою за допомогою спеціальних програм. Батька так сильно побили, що в нього почався епілептичний приступ, мама надавала першу медичну допомогу до приїзду швидкої. Навіть після, того, як чоловік опри томнів, допити не припинялися. «Ты не человек, ты животное» – почувла дружина з іншого кабінету. Жінка розповіла, що в 2015 році, коли родина жила в Донецькій області, чоловіка забирали «на підвал», де бійці ДНР побили так сильно, що подумали, що він помер, тому вивезли його та вкинули в яму, в якій лежали трупи. Зважаючи на це, родина думала, що чоловіка не відпустять, але, коли його відпустили, затримали 16-річного сина.

ВИСНОВКИ

*«Коли виїжджали з Росії в Білорусь,
я молився, бо було страшно»*

14-річний юнак з Харківщини

«Зросійщення» українських дітей є елементом ведення війни Росії проти України, адже депортовані й примусово переміщені діти, а також ті, хто перебуває на тимчасово окупованих територіях нашої країни, страждають від нав'язування російської ідеології, ідентичності, юридичних рамок ворожої держави, та в підсумку перетворення їх на громадян Російської Федерації. Ці елементи ворожої індоктринації іноді обрамлені «гуманітарними механізмами» нібито евакуації та соціального захисту цивільного населення, а іноді супроводжуються відвертим насильством, залякуванням, економічним і психологічним тиском.

Цілеспрямована політика держави-агресора щодо політичної індоктринації, русифікації та мілітаризації, як на окупованих територіях України, так і в Росії та Білорусі, є порушенням універсально визнаних прав дитини, передбачених у Конвенції про захист прав дитини та в інших міжнародних договорах зі сфери прав людини. Серед іншого є вагомим підставою вважати, що російські агенти зумисно, систематично та масштабно унеможливають реалізацію українськими дітьми права на збереження ідентичності, зокрема громадянства, права на освіту, на сім'ю, свободу думки та совісті, принципу найкращих інтересів дитини. Зумисне руйнування української ідентичності, насильницьке відокремлення від сім'ї та громади, примусова зміна лояльності до батьківщини, що породжує почуття зради державі та родині, за своїми довгостроковими негативними наслідками для дітей за серйозністю є співмірними ментальному катуванню. Окремі складові «зросійщення» та мілітаризованого «перевиховання» мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, і дозволяють стверджувати про можливе вчинення щодо дітей, які перебувають під контролем Росії, геноциду проти української нації.

Широкомасштабні та систематичні порушення Росією прав українських дітей спрямовані на демонстрацію того, що Україна як держава є неспроможною захистити своїх найменших громадян й піклуватися про них. Тому вона нібито не має суб'єктності і беззахисна перед сильнішим ворогом. У такий спосіб Росія перетворює українських дітей на інструмент досягнення власних національних інтересів, залучаючи їх до пропаганди, зокрема забороненої на універсальному рівні пропаганди війни. У середньостроковій перспективі держава-агресор планує використати українських дітей для розв'язування і ведення нових збройних конфліктів.

Причини, які зумовлюють потрапляння дітей на непідконтрольні Україні території, окрім власне воєнних дій країни-агресора:

невчасно організований процес евакуації (особливо вразливих категорій цивільного населення, якими є, зокрема, родини з дітьми, діти без батьківського піклування, діти з інвалідністю, діти в інтернатних закладах);

ускладненість евакуації великих інтернатних закладів (відмова виїжджати від законних представників дітей – керівників закладів, відсутність згоди батьків на евакуацію, логістичні та організаційні труднощі); недооцінка небезпеки окупації батьками, опікунами, прийомними батьками чи батьками-вихователями дітей;

внутрішньосімейні конфлікти, результатом яких стало різне бачення майбутнього дитини (часто така ситуація в родинях військовослужбовців, які фізично не можуть перебувати з дітьми, а тому залишають їх із родичами);

перебування дітей без батьків або законних представників на момент початку повномасштабного вторгнення (наприклад, у лікарні, санаторному інтернаті чи в сім'ї родичів);

перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах;

інерційна пріоритезація державними службовцями та соціальними працівниками інтернатних форм виховання як способу тимчасового догляду за дітьми, батьки яких опинилися в складних життєвих умовах, посиленних воєнними діями.

Згадані вразливі групи дітей не отримали необхідного захисту й підтримки від законних представників і від держави, що підтверджує наше дослідження: безпека дітей, які на момент початку повномасштабного вторгнення перебували в інтернатних закладах, фактично й юридично залежала від керівника закладу і його особистого рішення:

евакуюватися чи ні, а також від спроможності закладу забезпечити евакуацію (наявність транспорту для великої групи дітей, супровідників, дозволів батьків дітей, влаштованих у заклад за заявою батьків);

повномасштабне вторгнення посилило кризу в сім'ях, які вже перебували в складних життєвих обставинах, однак залишалися невидимими для держави, а тому не отримали вчасно підтримки чи не знали, як нею скористатися.

Описані випадки та обставини депортації, примусового переміщення й утримання в окупації, окрім злочинних дій Росії, є також результатом нереалізованих необхідних етапів реформи деінституціалізації останніх 25 років.

Повернення українських дітей реалізується в партнерстві громадських організацій, благодійних фондів, волонтерів із державними структурами, що дає потужний синергічний ефект, однак, на жаль, не гарантує повернення. А навіть фізичне повернення дитини під контроль України потребує окремих зусиль задля її адаптації в українському суспільстві. Довгостроковість та серйозність результатів злочинів російських агентів проти українських дітей може бути повною мірою оцінена лише після програмування та усунення наслідків «зросійщення» за допомогою інтенсивної психотерапії та програм реінтеграції.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Міжнародному співтовариству

- 1) Досягти виконання Росією її міжнародних зобов'язань щодо українських дітей, зокрема за допомогою розширення та підвищення ефективності санкційної політики, призупинення членства або окремих переваг від такого членства в міжнародних організаціях.
- 2) Долучитися до діяльності та досягнення цілей Міжнародної коаліції за повернення українських дітей.
- 3) Сприяти Україні у проведенні важливих внутрішніх реформ, зокрема, але не виключно:
 - реформи деінституалізації;
 - визначення єдиного компетентного органу або координаційної ради, відповідального за повернення, реабілітацію та реінтеграцію дітей;
 - створення нормативної бази та процедур оцінки найкращих інтересів дітей, зокрема в контексті їх повернення з-під контролю Росії;
 - розробки нового плану та політики реалізації положень Конвенції про права дитини;
 - удосконалення методології збору, аналізу й збереження даних про становище українських дітей під контролем Росії.
- 4) Забезпечити координацію між міжнародними урядовими та міжнародними й національними неурядовими організаціями задля ефективного пошуку, ідентифікації, повернення, реабілітації та реінтеграції українських дітей під контролем Росії.
- 5) Гарантувати невідворотність юридичної відповідальності за міжнародні злочини, вчинені російськими агентами проти українських дітей.

Україні

- 1) Підготувати й забезпечити реалізацію всеосяжної національної політики щодо дітей, яка б охоплювала всі галузі, передбачені Конвенцією про права дитини, і на основі цієї політики розробити короткостроковий та довгостроковий план дій з необхідними елементами для імплементації, зокрема достатніми людськими, технічними та фінансовими ресурсами.
- 2) Забезпечити, щоб за планування та реалізації програм післявоєнного відновлення та реконструкції пріоритетна увага приділялася дітям та їхнім потребам без жодної дискримінації.
- 3) Сприяти вдосконаленню міжнародних механізмів протидії депортації, примусовому переміщенню та невиправданим затримкам репатріації дітей у ході збройного конфлікту, зокрема створенню єдиного правового механізму повернення українських дітей з-під контролю Росії.
- 4) Вчасно й на належному рівні забезпечувати досягнення цілей національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей.
- 5) Врегулювати наявну колізію щодо суб'єкта владних повноважень, відповідального за дотримання прав і повернення українських дітей з-під контролю Росії.
- 6) Розробити проєкт змін до Закону України «Про охорону дитинства» та інших дотичних нормативно-правових актів щодо наповнення конкретними правовими, соціальними та фінансовими гарантіями статусу «дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройного конфлікту».
- 7) Вжити заходів для вдосконалення системи збору даних про українських дітей, які перебувають під контролем Росії, та дезагрегувати ці дані, щонайменше, за такими ознаками, як вік, стать, статус, інвалідність, географічне розташування – для спрощення аналізу становища таких дітей та оцінки стратегій, програм та проєктів, спрямованих на ефективну реалізацію їхніх прав, зокрема в контексті повернення й реінтеграції.

8) Створити Національний ресурсний центр при одному з провідних державних університетів для загальної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців, які працюватимуть з дітьми, повернутими з-під контролю Росії.

9) Забезпечувати, де це можливо, ефективну участь дітей у процесах, які стосуються їх повернення, реабілітації та реінтеграції.

